
Vathy Zsuzsa

JÁTÉKAINK

Lázár Ervin emlékének

Ma játszunk úgy, hogy Te vagy Én, vagyis hogy Én vagyok Te. Nem Budapesten vagyunk, hanem az Üveghegy mögötti faluban, és elindulunk a horhoson át, amerre szoktunk, megnézzük a határt. Július van, a Medárd utolsó napja vagy talán már túl is egygel. Viszem a vállra akasztható tarisznyádat és a bicskád, nem mintha arra számítanék, hogy találunk gombát – itt a gombalelőhelyek különösen elbűjnek, hogy hova, inkább csak a helybeliek tudják. Emlékszel, Knoch János mekkora pöfeteget hozott? Mint egy tízéves gyerek feje. És amikor megkérdezted, hol találta, nem mondta meg, csak somolygott – ahogy errefelé mondják.

Fenn, a villanydróton annyi fecske, amennyit csak augusztus végén látni, fecsegnek vagy nevetgélnek, hangosak, mint az iskolások, mindegyik túl akarja kiabálni a másikat. Tegnap esett az eső, ettől az út finom puha, nincs jobb a földútnál, ha se nem porzik, se nem sáros.

Tehát a gomba. Közös életünk második-harmadik évében, talán, mert a szabadúszó írói életet változatosabbá akartad tenni, érdekelni kezdtek a gombák. Könyveket és szakkönyveket vettél, szenvedélyesen magyaráztad, hogy ez az ízletes kucsmagomba, az a redős papsapka, a másik a fodros papsapka, hogy a róka gombát könnyen össze lehet téveszteni a világító tölcsérgombával – ez kissé mérgező, és a mi erdőnkben is van – de tinórú, sőt vargánya is, csak szerencse kell hozzá, hogy megtaláld.

Utólag mondtad meg, hogy elvégeztél egy gombaszakértői tanfolyamot, ezután akár eladásra is szedhetsz gombát.

Gombaszedésből jöttél haza, az egyetlen cipőd volt rajtad (az egyetlen hétköznapi, mert egy ünnepi, fekete is volt), kicsit csapzott, izzadt voltál, viszont a tarisznyádból egy tálcányi gombát szedtél elő. Megtisztítottad, főzni kezdted. Ha kész lesz, mondtad, csak te ehetsz belőle, vagyis holnap már valamennyien ehethünk, ha... Mit jelent a „ha”? Hogy a róka gombát könnyen össze lehet téveszteni a világító tölcsérgombával, ez utóbbi kissé mérgező, hat óra múlva hat, hányást, rosszulletet okoz. Most két óra van, ha nyolc után rosszul lennél, hívjunk orvost. De kicsi a valószínűsége! Az ízletes, finom róka gombát te már nem téveszted össze semmivel.

Vártuk, hogy elmúljon a hat óra, sőt éjfélig fenn maradtunk, hátha kivételesen később hat, és ha már az éjszaka fele eltelt, megvártuk, amíg világos lesz. Nem történt semmi. Most, ennyi idő után, megnézem a gombás könyvedet, látom, hogy a piruló őzláb is mérgező, a sárguló csiperke is, az erdőszéli csiperkét meg a fehér gyilkos galócával lehet összetéveszteni, és tényleg gyilkol – de egyikkel sem tévesztetted össze.

A házba, ahol első lakásunk volt – már senki nem lakik ott az egykori szomszédok közül –, nagy zajjal, utolsóként költöztünk be. Teherautó hozta a Bizományiban vásárolt bútorokat és a barátokat, akik azért jöttek, hogy segítsék a heverőt, székeket, asztalokat lerakni, és hogy áldomást igyanak velünk közös életünk kezdetén.

Én féltém tőled, te féltél tőlem, mind a ketten féltünk egymástól. Hogy kell egy új életet elkezdeni? Mi lesz ebből a harmadik emeleti lakásból? Éjjel is nyitva tartó kávé-

ház? A Vadász, a Hungária, a Nefelejcs, a Kisrabló, a Makkhetes előszobája? Vagy egy világtól elzárt Búfelejtő, ahonnet még telefonálni sem lehet? Valakik segíthetnének.

Tizenkét család lakott a házban, tizenegy fiatal, egy idősebb. Az idősebb előrelátón elvállalta a közös ügyek intézését, ő lett a házbizalmi. Az első lakógyűlést a lépcsőházban tartottuk, ki székelt hozott, ki a lépcsőre ült le, majd rövid ismerkedés után Vernyó úr vezetésével megbeszéltünk mindent, a szemetet, takarítást, állatok tartását, vagyis hogy nem tartását, a kapuzárást, a postát. Utolsó figyelmeztetésül Vernyó úr a tizenegy „lakó” lelkére kötötte: lakást eladni csak a többiek beleegyezésével szabad, senki-nek nem hiányzik, hogy cigány vagy lumpenelemek keveredjenek a házunkba.

Te, Szépséges Társam, fölnyújtottad a kezed, és azt mondtad, „én cigány is vagyok és lumpen is”. (Ezzel nekem is eldicsekedtél, csak így mondtad: apám cigányvajda, nagyapám is, ő rontás ellen karikát hord a bal fülében.) Meghökkenés és kuncogás hallatszott, majd zavart csend, félrenézés, szemlesütés, és azt is mondta valaki, „hiszi a piszi”.

Ebben a házban, ahol, mint megtudtuk, téged Modugnónak kereszteltek el a szomszédok és utcabeliek a hosszú hajad miatt, rám azt mondták, tisztára olyan, mint a Vaszary Piri, ahol az önismeret, önfegyelem, önuralom (és szeretet) minden fortélyát be kellett vetnünk, hogy önző, kíváncsi és saját útját járó önmagunkat megpróbáljuk egymáshoz szelídíteni – nem három-, legalább tizenkét fordulós mérkőzés volt –, összesen nyolc évig laktunk. Talán a második évben, egyik reggel, amikor a Bizományiban vásárolt kilenc lábú heverőn felébredtél, azt mondtad, az éjjel egy kutyával álmodtál. – Felültél, kinéztél az ablakon, szemedből apró, fényes hullámok suttyantak ki, és tudtomra adtad: a kutyát úgy hívták, hogy Capulet Bodri.

Hogyan?

Mint a Capuleteket a Rómeó és Júliában. És Capulet Bodri azt mondta, „ne félj”. Beszélt is?

Igen. Azt mondta, ne félj, sokkal jobb lesz a házasságunk, mint bármelyikünk gondolná.

Ez jó hír volt, Capulet Bodrinak köszönhetően felvidultunk mind a ketten, és egész nap jókedvünk volt.

Miért is jutott ez eszembe? Gomba. A gombaszedés miatt. Üresen hoztam haza a tarisznyáid, mindig máshol kerestem, mint kellett volna, persze hogy nem találtam gombát.

Mióta elmentél, Igazi és Legkedvesebb Társam, úgy hívom (csúfolom) magamat, hogy a Valóságosan Létező Lény. Az Élőlény. Mert Te is létezel, csak nem tudjuk, hol, nem tudjuk, hogy. Semmit sem tudunk.

A Valóságosan Létező Lény (én), most ül a téren, egy hársfa alatt. A hárs már teailatú, arany-rozsdás virága sűrűn hullik. A tér tele emberekkel, az Országház előtt sorba állnak a turisták, fiatalok és öregek (a nők nem szeretnek bottal járni, sántikálnak inkább, vagy otthon maradnak), a Kossuth-szobrot aki teheti, lefényképezi, az idegenvezető elmagyarázza nekik, ki volt Kossuth. Washington nevét is megemlíti, azután 1956-ról beszél, az október 25-i sortűzről, a halottakról és a túlélőkről.

Kár, hogy ez a második szobor sem sikerült jobban, gondolja a padon üldögélő Lény (én), Kossuth, mint egy büntetést osztó Isten, előremutat és haragosan néz – az előző szobor alakja szomorú volt és töprengő, azért kellett elbontani –, jobb oldalán egy huszár, előretartott karddal, mögötte egy népfölkelő férfi és egy asszony, egy kislány. Kossuth másik oldalán egy munkásember, köténye és arca alapján jöhetett akár egy kovácsműhelyből is, vagy a – nemrég bezárt – diósgyőri öntödéből, a másik alak, zsinó-

ros mentéjével, kardjával, nem kétséges, Petőfit akarja felidézni, a padon ülőnek azonban faluról „bejáró” egykori osztálytársait, Bors Gyulát, Maurer Jóskát juttatja eszébe. Idős házaspár baktat el a szobor mellett, fölneéz az alakokra. Az asszony – ő a fiatalabb, még szükségét érzi, hogy mindenről véleményt mondjon, de nem biztos, hogy jót –, nem annyira tisztelettel a megmintázott alakok, inkább lebecsüléssel az utódok iránt, azt mondja, „ők voltak az igazi magyarok”. A férfi megáll, zsebkendőjével letörli a homlokáról az izzadságot, nyakkendőjét meglazítja, arcán nyolcvan év sok keserve, mély lélegzetet vesz, azután ő is továbbindul.

Ma jókedvem van, állapítja meg a padról nézelődő Lény, holott tudja, jobban fedné a valóságot, ha azt mondaná, ma nincs rosszkedvem. Egy kicsit vár, talán megerősítésre vár – Eltávozott Társától, a Másországbeli Kedvestől, hogy valóban semmi oka rosszkedvűnek lenni –, de mert a megerősítés várat magára, tovább nézelődik. Nézi a térképet forgató turistákat, a csecsemőjét tisztába tevő anyát, a jóllakott babát, a hajléktalant, aki megágyaz magának a hársfa alatt, azután újra a teret megfejező szoborcsoportot, Kisfaludi Strobl Kossuth Lajosát.

Miért olyan fontos a padon ülő Lénynek, hogy ne legyen rosszkedve? Az utóbbi időben csak rosszkedve volt? Sírt, szomorkodott? Miért méri úgy a kedvét, mint más a lázát, a teste hőmérsékletét? Valamiért fontos, csak ennyit tudunk. Különben is, a téren, mintha egy eddig láthatatlan ajtó csapódna fel, különös öltözékű csavargó (hírhozó?) jelenik meg, és hangosan elkiáltja magát:

Aki él, az mind, mind örüljön.*

A fickónak hosszú, bojtos sapkája van, a lábán nincs zokni, csak cipő, köntöse a térdéig ér, arca egyszerre csúfolódó és vidám. A vándor énekesek lehettek ilyenek, viccesek, bohóckodók, szemtelenek, és ki tudja, honnét, mindig tudták, mit szeretnének az emberek hallani.

A téren várakozók, külföldiek és hazaiak, fiatalok és öregek egymásra néznek: tényleg van okunk az öröme? Amikor a hírhozó széttárja a karját, és még hangosabban, újra elskandálja az üzenetet, valamennyien úgy érzik, hogy valóban, van okuk az öröme! És nevetnek, kiabálnak, ki tudja, milyen nyelven, de majdnem biztos, hogy mindegyik ugyanazt mondja.

A padon ülő Lény ránéz az újságja fejlécére, a dátumra, és felkiált: hohó! Ma van a tavasz utolsó napja. Elbúcsúztatjuk a tavaszt. Persze hogy van okunk az öröme!

Ünnepélyes testtartásba helyezkedik – közben átfut a fején, télbúcsúztatóról már halott, tavaszúcsúztatóról még nem –, de ez inkább felvillanyozza, nincs? Akkor majd lesz.

A hírhozó (csavargó) eközben egy színes szalagokkal feldíszített botot, vagyis zászlót szerzett valahonnét, integet a mögötte lévőeknek, átvált futólépésre, szaladni kezd, és közben kiabál, hogy *Aki él, az mind, mind örüljön.*

Először a gyerekek szegődnek a nyomába, azután a felnőttek, egy kisfiú színes légbuborékokat is fúj futás közben. Szép, nagy menet kerekedik ki belőlük, egy széles folyam – talán az Öröm teste, keze, lába, feje. Akik nem tudnak vagy nem akarnak besorolni a menetbe, kezükkel, sáljukkal integetnek, biztatják a többieket, és velük együtt kiabálják, hogy aki él, az mind, mind örüljön.

Azok, akik ismerik a vers folytatását, hangosan vagy magukban hozzátesszik:

Mert az élet mindenkinek Kivételes, szent örömmül jön.

A Valóságosan Létező Lény (én) is integet, kiabál a többiekkel, nevet, és nagyon reméli, hogy az Országház környékét nemsokára átnevezik, az Örömök terének fogják hívni vagy az Örömök utcájának.

* Ady: KÖSZÖNET AZ ÉLETÉRT.

Bíró Zsófia

VASÁRNAPI ASZTALOK

Igazából egyáltalán nem élveztük ezeket az ebédeket. Talán azért, mert mindegyik egyforma volt. Ugyanaz a húsleves, rántott hús, merdelle, almás pite. De annyira hozzá voltunk szokva, hogy eszünkbe sem jutott változtatni sem a menü, sem azon a meggyőződésünkön, hogy egy vasárnapi ebédnek így kell kinéznie, bizonyára így is néz ki minden más családnál, és a rántott húsnál nincs finomabb a földön. Azokban az években arrafelé mindenki rántott húst evett vasárnap, mert úgy tartottuk, ez a világ legünnepibb étele, és soha nem ettünk mást jeles ünnepekkor (kivéve karácsonykor, akkor rántott halat ettünk). Mondom, annyira hozzá voltunk szokva a szertartásunkhoz – mert az volt –, hogy föl sem tűnt, hogy semmilyen hatással nincs ránk. Az ebéd utáni jóllakott unalomhoz is ragaszkodtunk. Egyszer véletlenül a vasárnapi ebéd idején tévedt be hozzánk egy régen látott, távoli rokon, de ő sem változtatott semmit a dolgokon, mert nem fogadott el egy falatot sem (ami csak eleinte volt kínos, később inkább praktikus, mert nem bolygatta meg a kialakult rendet), és különben is öngyilkos lett nem sokkal később.

Meglazított derékszíjak, suttyomban kigombolt nadrágok és szoknyák, zsíros bajuszok, titokban abroszba törölt kezek, egyre maszatosabb poharak és az alattomos pilledés, mely attól volt igazán végzetes, hogy mindig elkövetkezett, és mindig rossz volt, mert az utolsó combot már senki nem kívánta igazán, s elkerülhetetlenségét csak fokozta, hogy mindenki tisztában volt vele, a jövő héten is így lesz, és amíg csak világ a világ, s lesznek jövő hetek. A csömör és rántott hús nélküli, más élet reménye a kopaszodó vagy dauerolt fejekben elmorzsolódott a tudat őrlőfogai alatt, mely mostanra már csak egy dolgot fogott, hogy ebben a hazában most mindenki ugyanezt eszi.

Azon a napon a nagymama kipróbált egy új receptet, amit a szomszéd nénitől halott. Pontosabban nem is újat, hanem egy régin változtatott egy kicsit. Gombát rakott a merdellébe. Ez a különleges és váratlan íz alapjaiban rázta meg az olyan biztosnak hitt rendszert. Nem tudtuk, hogy ebben a pillanatban váltunk áldozataivá egy ördögi játszmának, amit a gyanútlan nagymama vagy talán a világ rejtett összefüggéseire olyan nyitott szomszéd néni indított el. Történhetett volna évekkel, hónapokkal előbb vagy később is, de a sors beteljesedését csak hátrálatni tudta a sok-sok tényér tarhonyás hús a menzákon, a sötétkék nejlonmelegítő, amilyen mindenkinek volt, a szag, amiről senki nem tudta, mitől van, mégis minden lakásban ott volt, az ólmos égbolt, amely csupán tükrözte a lakótelepek színét, és a narancssárga függöny, amely minden lakásban ugyanolyan volt (s amely néhány év múltán, amikor már lehetett, az egyre sűrűbben fölbukkanó Krisna-hívó szerzetesek ruhájaként reinkarnálódott újra), mondom, mindezek csak hátrálatthatták azt, aminek egyszer mindenképpen el kell következnie, megakadályozni még ők sem tudták.

Azon a napon a gomba olyan eseményeket indított pusztító útjára, melyekre senki sem gondolt a vasárnapi asztalok körül, hiszen ahogy a vasárnapi ebédek mozdíthatatlanságáról meg voltunk győződve, úgy a rendszeréről is, melynek metaforája volt ez az egész népre kiterjesztett vasárnapi ebéd, s amely rendszer néhány nap múlva, elmentmondva a várakozásoknak, megdőlt. De ezt akkor még csak nagyon kevesen sejtették, olyanok, akiknek nem a fenti menü határozta meg a vasárnapját, részint ilyen-

olyan okokból következően, részint azért, mert ők lázadtak a rendszer ellen, s ennek egyik legfőbb módja az volt, hogy vasárnaponként krumplis tésztát vagy tejbegrízt ettek. Hét közben pedig zsíros kenyeret. A zsíros kenyér ugyan a másik védjegye volt a rendszernek, csak hogy ők sokkal gyakrabban éltek vele, mint ahányszor (sokszor) ezt a vezetőség elvárta, így, túlteljesítve a rendszer elvárásait, folytatták annak aláaknázását.

Még mi, a gyerekek is megérezteünk valamit ebből, ami miatt muszáj volt vasárnaponként, ebéd után az asztal alá vagy a gardróbba rejtőznünk. Aznap is mindenki a szertartásnak megfelelően viselkedett. Nem volt semmi előjele a változásnak. A nagymama behozta a rántott húst meg a merdellét. Voltak, akiknek föl sem tűnt, hogy elkezdődött valami, amit már nem lehet megállítani. Másoknak föltűnt ugyan, de sokkal inkább hittek a rendszer változtathatatlanágában, mint saját maguknak, és hamar elfeledkeztek a dologról. A nagymamát nem izgatta az újítás fogadtatása, megcsinálta, megkóstolta, és látta, hogy ez jó. Ezentúl így lesz. Az egyetemista, aki angol-szociológia szakra járt, mondta ki:

– Gombát tetszett rakni a merdellébe? – és ettől kezdve volt késő. Elvált az olaj a víztől. A férfiak annyira meglepődtek, hogy hirtelen nem tudták, mit csináljanak. A nagypapa, mivel a konzervatív-munkás hagyományok közvetlen örökösének tartotta magát, félbehagyta az éppen csak megkezdett rántott húst, majd, mivel senki nem volt hajlandó vállalni az első megnyilatkozással járó felelősséget, úgy döntött, hogy megsértődik az évtizedes tradíció és a külföldi szokások majmolásának elutasítása nevében. Kivonult a konyhába, ott daczból jól hallhatóan kinyitott egy üveg sört (mivel az a hagyományok – legalábbis a nagymama hagyományai – szerint nem vasárnapi ital volt), amellyel az erkélyre távozott. A maradékok közül az egyik férfi azt mondta:

– Ezt nem lett volna szabad – és követte a nagypapát. A másik, aki egyszer már volt Rostockban és kétszer Pozsonyban is, ha nem is túl hangosan, de mondott valamit, amit akár bárminek is lehetett értelmezni. Most már jöhettek az asszonyok, akik még annyira sem tudták, mi a véleményük, mint a férfiak. Az egyik mindenesetre azt mondta:

– A gomba egészséges.

A másik meg ezt:

– Ez most divat.

Az egyetemista azt, hogy:

– A nagymama főz a világon a legjobban.

A testvérem pedig azt, hogy:

– Kérek még.

Én nem mondtam semmit, mert éreztem, hogy ekkora baj még soha nem volt, és szerettem volna láthatatlanná válni.

– Az Adél tegnap márványsajtos salátát csinált. Körtével. Lehet, hogy legközelebb olyat csinállok – mondta a nagymama, aki semmitől sem félt, és semmin sem lepődött meg. Úgy érezte most magát, mint lánykorában, amikor először vezetett traktort, és az a hatalmas, csupa fém monstrum azt csinálta, ami ő akart, és tavasz volt, és fújta a szél a haját.

Az Adél néni igazából nem márványsajttal csinálta azt a salátát, hanem roqueforttal, de ők régen egy villában laktak, és orosz agaraik voltak, úgyhogy Adél néni akkor sem mondott márványsajtot a roquefort helyett, ha a közértben nem értették a kiszolgálók, és neki úgy kellett hazamennie a panelba, hogy nem volt se márványsajtja, se roquefort-ja. A nagymama nem megalkuvásból mondott márványsajtot, hanem azért, mert nem kedvelte az idegen szavakat, mivel nem ismerte őket. Az Adél nénit viszont

ismerte is, meg kedvelte is. Az Adél néni is a nagymamát, csak nála ez nem volt ennyire egyértelmű.

– Nagymama, nem lehetne egyszer sült csirke vasárnap? – kérdezte a testvérem, aki az összes Jean Marais-filmet látta, amit csak adtak a tévében, és hároméves kora óta az volt a vágya, hogy egyszer csontokat dobálhasson ebédkor egy kutyának az asztal alá, és megérezte, hogy most sok mindent lehet, ami eddig tilos volt. És már el is kezdte tervezni, mit mond majd Adél néninek, amikor kölcsönkéri a Pilátust, a mindenkori dán dogot, akire az Adél néni lecserélte az orosz agarakat.

– De – mondta a nagymama. – Az passzolna a körtéhez – és fölágta az almás pitét.

– A körtének úgysis szezonja van – mondta az anyukám, mert tudta, hogy a sógor-nője úgysems fog megszólalni.

– Karácsonykor meg lehetne pulyka gesztenyével! Tanultuk országismereti szemináriumon, hogy az amerikaiak mindig olyat esznek karácsonykor.

– Pulykát! Hol kap anyuka pulykát! – kérdezte anyukám, mert egy praktikus lélek.

– Majd az Adél szerez – válaszolta a nagymama, mert ő is praktikus lélek volt, és erre már nem volt több kérdés, mert az Adél néni neve olyan érv volt, amire nem lehetett rátröfnölni, és amit tetszés szerint lehetett alkalmazni bármikor és bármire. Amikor az egyetemista, miután tizenhétszer vitte el az Adél néni, hogy megnézzék *A Kilimandzsáró havát*, angol szakra jelentkezett az egyetemre (amire mellesleg az Adél néni tanította meg, mert ő vigyázott rá, amíg a nagymama és a nagypapa a bolgárkertészetben nemesítette a rózsákat, és nem szeretett unatkozni), a többiek sóhajtoztak, és azt mondták, hogy ez az Adél tempója. És amikor ez neki a fülébe jutott, dafke megtanította franciául is. A többiek úgy gondolták, hogy két nyelvet megtanulni elég nagy luxus, ha úgysems fogja tudni használni, amíg ezek itt vannak, márpedig nem úgy fest a dolog, mintha készülődnének hazafelé. Aztán akkor is adéloztak, amikor el kellett valamit intézni, de nem tudták, hogy hogy: majd az Adél megmondja, annak vannak kapcsolatai. És nem lehetett tudni, hogy az Adél néni büszke lehet-e ezekre a kapcsolatokra vagy nem. Egyébként németül is tudott, de úgy soha nem beszélt. Állítólag egyszer, amikor itt volt egy delegáció a Drezdai Kísérleti Bolgárkertészettől, meghívták az Adél nénit, hogy társalogjon a vendégekkel, de ő nem társalagott egy hangot sem, és amikor az egyik drezdai bolgárkertész Rilketől idézett, és az Adél néni kijavította, és mindenki kérdezte, hogy:

– Maga így beszél németül, mért nem szólt egy szót sem? – akkor az Adél néni azt mondta, hogy: – Azért, mert utálok. És többet megint nem beszélt. Oroszul is tudott, de az oroszleckékben soha nem segített, mert azt mondta, hogy ő Csehov miatt tanult meg még '38-ban, de az most nem ér, viszont a *Szállnak a darvak* feliratait mindig (23-szor) hangosan kijavította a moziban.

Szóval ez történt néhány nappal azelőtt, hogy kikiáltották a köztársaságot. És ez mintha csak a kezdete lett volna mindazoknak a csudás dolgoknak, amelyek ki tudja, honnan sorjázta elő most, hogy szabad volt nekik. Itt van például a rá következő vasárnapi ebéd, amit már az új államforma polgáraiként fogyasztottunk el, és amikor tényleg sült csirke volt, egyelőre a roquefort-os vagy márványsajtós körtesaláta nélkül. Nem azért, mert megrekkent a nagymama lendülete, hanem azért, mert megsajnálta a nagypapát, akinek egy hét alatt kellett szembesülnie a Párt és a rántott hús trónfosztásával, és bölcs asszony lévén tudta, hogy ennél sokkal kevesebbe is belerokkantak már emberek.

Nem sokkal később az egyetemista beállt egy ismeretlen és kiejthetetlen nevű büfébe vagy ahogy ő nevezte, gyorsétterembe főszoigálóknak, ahol a sült krumpli és a

szendvics mellett (amit hamburgernek neveztek) egyéb, amerikai ételeket lehetett enni. Meg is hívta a nagymamát, hogy szemrevételezze első munkahelyét, aki azonban alapvetően szemérmes asszony lévén az Adél nénivel érkezett, aki pedig nem ment az utcára a Pilátus és valamelyik kalapja nélkül. Így aztán majdnem meg is töltötték a helyiséget, ahol az Adél néni, amikor meglátta a leginkább angol kifejezésekből álló étlapot, azt mondta, hogy na végre!, rákönyökölt a pultra a bézs színű ragláncabátjában (amely mindenki másnak drapp lett volna), és shakespeare-i angolsággal végigrendelte az étlapot, nem azért, mert éhes volt, hanem mert imádta, hogy végre hangosan és büntetlenül beszélhet angolul. A nagymama Adél nénivel ellentétben észrevette a személyzet tétovázását és ijedségét, amikor a Pilátus leparkolt, de nem mertek szólni, mert az Adél néni úgy nézett ki, mint egy külföldi, és úgy is viselkedett, és az üzletben az egyetemistán kívül senki nem tudott külföldiül, csak oroszul. A vezetőség aztán sokáig vitatkozott azon, hogy kirúgják-e ezért az egyetemistát vagy ne, de végül nem rúgták ki, mert az Adél néni csak angolul volt hajlandó rendelni, és hetente, kéthetente fölbukkant a nagymamával, aki imádta a hamburgert.

Otthon a férfiak azon tanakodtak, hogy mi lesz most, de nem a nagymamára gondoltak, és senki nem tudta sem otthon, sem a gyárban, sem a kocsmában. Úgy érezték, hogy a tudtukon kívül történik velük valami, és amikor egy nap a nagymama ebéd után nem almás pitét hozott be, hanem egy selyempapír csomagot, amelyben francia-krémes, Esterházy-torta, Sacher-torta meg mignon volt, nem szóltak egy szót sem, csak megrándult az arcuk, és még jobban gyűlölték az Adél nénit.

Aztán a nagymama egy vasárnap patisszont rántott. A férfiak föl voltak háborodva, hogy hogy kerül ilyenkor rántott hal az asztalra, amikor nincs is karácsony, de akkor a nagymama mondta, hogy az nem hal, hanem patisszon, csak kirántva egyformán néznek ki. Akkor meg azt nem tudták, hogy mi az a patisszon. Az egyetemista tudta:

– Olyan, mint a zucchini. – A férfiak azt se tudták. – Vagy a padlizsán. – Azt se tudták. – Olyan, mint a tök.

– Tök? – kérdezte a nagypapa nagyon halkán. – Margitom, te nekem tököt ne rántsál. Te rántsál nekem halat, csirkét, karajt, de tököt ne – és ezt olyan szomorúan mondta, hogy a nagymama soha többé nem rántott patisszont, mert tudta, hogy néhány hónappal ezelőtt a nagypapa nem szomorú lett volna a patisszontól, hanem tájékozni kezd, és kidagadnak a homlokán az erek.

A baráti csapatok akkor kezdtek kivonulni, amikor a nagymama először sütött pizzát, és mutatták a tévében a cihelődést, mire az Adél néni szívott egyet a szipkájából, és azt mondta: – Na azért. – És lement a cukrászdába, és rendelt egy oroszkrém tortát. A cukrász néni meg azt hitte, hogy rosszul hall, mert mindenki tudta a környéken, de itt-ott még a hegyekben is, hogy az Adél néni évtizedek óta bojkottálja az oroszkrém tortát, pedig régen az volt a kedvence, és amikor kivezényelték követ törni, és csak meleg ruhát meg a legszükségesebbeket vihette magával, akkor ő a rúzsán, a szemceruzáján meg a púderén kívül csak négy szelet oroszkrém tortát vitt magával selyempapírban. Szóval a cukrász néni mielőtt kiszolgált volna, hátrakiabált a férjének, hogy:

– Jóska! Tényleg mennek!

És amikor az Adél néni a szájához emelte a villát, leállt a kiszolgálás, az emberek megálltak a kirakat előtt, mert már nem fértek be, mindenki őt nézte, mert tudták, hogy évtizedek óta vár erre az ízre, és amikor az a falat nem olyan volt, mint amire emlékezett, fölállt, és azt mondta:

– Semmim se maradt – és az emberek szégyellték magukat, hogy hiába volt itt rendszerváltás.

Aztán a nagymama meghalt. A temetése vasárnapra esett. A torra anyukám és a sógornője készítették az ebédet: húslevest, krumplipürét, rántott húst, merdellét és almás pitét. De akárhogy igyekeztek, nem lett olyan, mint a nagymamáé, senkinek sem ízlett. Azt mondták, hogy a gyász vette el az étvágyukat, és meg voltak hatódva. De a rántott hús nem ízlett jobban a következő vasárnap sem és azután sem, mert attól kezdve megint ez volt a vasárnapi ebéd. Nem ízlett ugyan, és szégyellték magukat, amikor gesztenyés pulykára gondoltak véletlenül, titokban, nem ízlett, de nem törődtek vele, mert úgy tudták, hogy a vasárnapi étel az a rántott hús, és mindenki ezt eszi vasárnap ebben az országban, és úgy érezték, hogy visszaállították a világ rendjét.

Aczél Géza

VERSKERET

öreg piás piktor barátom egyszer meglátott egy furcsa görbe fát gyorsan hazaszaladt hozta a csonkig égett ceruzát az elhasznált mappát és mohón skiccelni kezdett a bamba közönyből fölrazódva oldalról irigykedve lestem ezt a különös rendet mely minden szabálytalanságon átütött szűrős tekintete már nem szűrt a vesébe nem ácsingózott a folyékony cseresznyére helyette hevülni kezdett átható nézése és a fa viszonya ma sem tudjuk az esztétikum mikor lesz csoda s mikor izgatják túl magukat a dilettánsok azért az ilyen hétköznapi élményekben az ember mégis rászok valami emelkedettre melyben nem úszkálnak napi gondok kényes párkapcsolatok otromba politikába tuszkolt eszme csak a formálás keresztje zsibbasztja meg a teremteni vágyót kinek génjeire az ős-ok valaha rátolt egy furcsa díszletet a fecskéfészek építése vagy a hangyavárak ezoterikus kelleme belül lassan átkódolódott s a struktúráknak felismert üdvére morgott áhítat egyszer csak idesodort minket a növény elé s ahogy peregni kezd a belső film lefelé érteni vélem gordonkázó kis énektanáromat ahogy a régi kötelező moziba járás végső aktusaként méltatlankodva kiakad mikor a hátrafelé lejtő sivar moziban géppuskaként csattogni kezdtek a különben zseniális breuer marcel-székek s üvöltésekkel fokozva annyi a filmet záró klasszikus zenének a nagyzenekari szárnyalást temérdek vad kamaszos falkahang keretezi s ő áll megalázva mint egyszeri rajongó a szemetesen pállott terem közepén utólag látom ebben az ortegás tolongásban már nincs remény még ha magam idővel ebből a fölbőszült tömegből majd vissza is kanyarodom de már nem annyira miként hunyt szemmel néhány kifinomult rokon kik nagy patetikus koncertekre járnak botfülekkel drukkolok hát ennek a különös világnak és reménykedem élményeik sosem hamisak kiket az összenyalábolt ritmus olykor megrikat tényleg befelé sírnak és tiszta kék éterekbe oldódik átszellemült tekintetük a jócskán kihúzódozt eszmélkedésben egy idő után legizgalmasabbnak mégis a fotózás masinás üzérkedése tűnt mivel nehezen botladoztam át a többmilliárdos kattintások beláthatatlan sorát mert ha pista bácsi ügyes kis képeket koholhat pajtás gépével a szomszédban odaát akkor hová termelnek az irdatlan teleszkópos komputeretek melyekbe az ácsingózó néző alutáplált technikai nívója folyamatosan beleremeg s a széptani sikert leginkább a csőhosszúságtól reméli persze

aztán mint mindenütt a fontoskodó zsűri leméri az exponálási pillanatot mi az mi besűrűsödött az egyszeri magányba mi az mi irritálóan nincsen ott s esik szét minden mint az oldott kéve míg rá nem lelünk a futurizmus lényegére ahogy rángatja tépi a harmónia állandóságát belül valami esztelen változás melyben esik atomjaira giccsesedik a táj és a líra híg mézként csöpög a lélek üvegasztalára majd lassan elmaszatolódik s ki már nem éri fel puha lépésekben a klasszikus módit mint tömös libába dugja e virtuális tákolmányba a kisebbségi kampányt és a szexet – hiába valami furcsa báva tekintet az érzelmi futamokat az öngerjesztések sorából kinézi s ahogy a vendéglátás alsó polcain kisvendéglőjében szakosodni kezdett rézi néni úgy válik kellemesen feleslegessé kipurciózhatóvá az óda a szomorúság pedig átszivárog egy kis helyi adóba melynek hang-nyalábjai őszi ködként a deresedő mezőket lefedik a komolyabb költő aztán sápadtan mereng halkan világosodó ablakában reggelig s az éterben minél messzebbre lebeg egyre inkább nem találja a választ közelít a belső zenéhez de a kapcsolatra sincs markáns magyarázat ahogy a tekintet ezernyi villanása is egyedül marad bámulja fotózza ezt a valahol megfestett tájat melyből folyamatosan szökik a pillanat s talán már silány utánzat az ünnepekbe öltöztetett rezignált élet is melyre öreg piás piktor barátom onnan föntről hamiskásan még visszaint

Kiss Judit Ágnes

GYEREKKOR (II)

Állatkert

1

Hófelhős tó mélyén,
Hullámzó ég szélén
Röpköd két fáradt hal
Meglankadt szárnyakkal.

Két kézzel megfognak,
Tűfoggal csattognak,
Hajnaltól éjfélig
Szívünket széttépik.

2

Ágyamban pók mászik,
Nyálszálán hintázik.
Nyolc szemmel rám bámul
S megszólal perzsául.

Hét nyelven tolmácsol,
Műfordít albánból.
Hogy mért? Én nem kértem,
Így aztán ráléptem.

3

Hús hátú tűzbárány
Bóklász egy jégtáblán.
Rád néz és felbéget,
Látod már, eltévedt.

Kínálnád óborral,
Csak mindent felforral.
Láng csap fel gyapjából,
Társ nélkül téblábol.

Kiszámolók

Tejtartóban ül a tej,
Képtelen aludni,
Ha lábosba öntenék,
Nem tudna kifutni.
Sír szegény,
Sír szegény,
Túlságosan zsírszegény.

Ámulok, csak bámulok
A sok kukarácsán,
Hogyan tudnak fölmászni,
Föl a kuka rácsán.
Chemotox,
Chemotox,
Kukarácsa, nem mozogsz.

Gitta néni elaludt,
Örökös az álma,
Faágyán egy bucka nőtt,
Afölött egy pálma.
Temető,
Temető,
Többet sose jön elő.

Szörnyszomszéd

Szörny van a szomszéd szobában,
Minden éjjel hallom,
Ahogy hördül, ahogy mordul,
Kaparász az ajtón.

Nagyi szerint nem szörny az, csak
Böbe néni horkol,
Ő nappal is mindig morcos,
Mindenért letorkol.

Nagyi ezt csak azért mondja
Nekem, hogy ne féljek,
De titokban ő is retteg,
Úgy indul az éjnek,

Minden villanyt leolt, nem mer
Pisilni se menni,
Hadd higgye a szörnyeteg, hogy
Nincs is itthon senki.

Böbe néni a szörny anyja,
Babusgatja lágyan,
Amíg a szörny lassan hízik
A szomszéd szobában.

Anyáék ágya

anyáék ágya véres
anyáék ágyán ültek
nem a vendégek voltak
ők másik ágyon ültek

anyáék ágya foltos
anyáék ágya nedves
anya túlontúl szótlan
apa túlontúl kedves

apa és anya nem lesz
és sosem volt testvérem
éjszakánként úgy félek
hogy nem is vagyok én sem

ha volnék is csak vendég
mindig a másik ágyon
egyedül a szobában
egyedül a világon

Miskolczy Ambrus

AZ IRODALOM ÁTOK ÉS/VAGY ÁLDÁS?

**Tallózás Bartók Béla
könyvtárában és olvasmányaiban¹**

Bartók Béla nem volt könyvbúvár, de sokat, sokfélét és sok nyelven olvasott, klasszikusokat és igénytelen lektűröket egyaránt. 1936-ban Pásztor Ditta így nyilatkozott: „*Ami az olvasást illeti, arra csak annyit felelhetek, hogy férjemnek nincs kimondott kedvelt szerzője, mert minden iránt érdeklődik. Az életnek nincsen olyan megnyilvánulása, amellyel szemben ő közönyös maradhatna. Modern író? Hát nem lehet mondani, hogy kizárólag ezek érdekelnék, mert a régiek éppúgy lekötik a figyelmét.*” (Aranyi Lipót: BARTÓK BÉLA FELELÉGE BESZÉL BARTÓK BÉLÁRÓL. *Újság*, 1936. szeptember 27.) Ez a nyilatkozat némileg megtévesztő. Mert voltak kedvenc olvasmányai. És ami a lényeg, a Bartók-kutatás hálával tartozhat a zeneszerzőnek, ugyanis gyakran ceruzával a kézben olvasott.

Az olvasás technikái

Bartók, ha idegen nyelvű könyvet olvasott, gondosan aláhúzta az ismeretlen szavakat, és olykor kiírta a magyar megfelelőit is. Németül anyanyelvi szinten tudott, ezért csak a francia eredetű szavakat jelölte egyszerűen mint ismeretleneket vagy szokatlanságokat. Francia könyveiben – amelyeket alaposan tanulmányozott – nem hagyott olyan szót, amelyet nem fordított le. Ez különös alaposágra utal. Mert valljuk meg, mi, egyszerű földi halandók, ha idegen nyelven olvasunk, nem nézünk meg minden ismeretlen szót. Bartók megtette. A legegzetikusabb szavakat is aláhúzta és kiszótározta. Az intenzív olvasást művelte, valamiféle belső párbeszédet folytatva a művel. Könyveiben nemcsak aláhúzott egyes mondatokat, nemcsak az oldalszélen húzott vonallal, kérdő- vagy felkiáltójellel jelezte, hogy mit tart fontosnak vagy éppen problematikusnak, hanem alkalomadtán egy-egy megjegyzéssel kifejezésre is juttatta véleményét. És az olvasmány olykor belső zenét inspirált. Amikor például Rousseau így írja le a napfelkelést: „*A tűz egyre magasabban lobog, napkelet lángokban áll, ragyogásoknál várjuk az égitestet, jóval azelőtt, hogy megmutatná magát, minden pillanatban azt hisszük, hogy megjelenik, végül már látjuk. Egy ragyogó pont úgy indul el, mint a villám, és betölti az egész mindenséget, a sötétség fátyla fellebben és lehull. Az ember felismeri saját otthonát, és úgy érzi, hogy megszépült.*” – Bartók ide csak egy kottarészletet írt, amelyet a szakértő – némi túlzással szólva – rákétamotívumként értékel.²

Bartók könyvtára változatos. Homérosztól Proustig, a BIBLIÁ-tól Darwinig kis és nagy írók egyaránt jelen vannak, olyan regényírók is, akiket ma igényesebb sznob letagadna, és olyanok is, akikkel hivalkodna. Gorkijt ma például nem illik olvasni, a huszonhárom éves Bartók lelkesedett érte. Pierre Lotira, Balzacra, Victor Hugóra és Maupassant-ra sem járnak jó idők. Jacobsen ateizmusáról szóló regénye, a NIELS LYHNE kiment a divatból. Nietzsche viszont divatban van. Dosztojevszkij és Tolsztoj, Rousseau és Flaubert örök. Könyvtára kozmopolitizmusa ellenére Bartók igazán a francia írókat szerette, a német irodalom számára csak Goethe volt. Mert „...ez aztán egész külön világ!” – írta egy levelében 1916-ban. Viszont jellemző, hogy olvasmányaiban különös előszere-ttel az aforisztikus gondolatokat húzta alá, mintha afféle aforizmagyűjteményt akart volna összeállítani. Ugyanakkor – érdekes – ő maga nem gyártott szállóigévé váló bölcsességeket. Nem akart az írókkal a verbális térben megmérkőzni, érzéseit a zenében fejezte ki. Mindazonáltal Bartók szellemi arcképét – némi túlzással szólva – olvasmányai alapján is meg lehetne rajzolni, persze akkor, ha legkülönbözőbb megnyilatkozásait is figyelembe vesszük. Olvasmányai azért fontosak, mert érzései artikulációját segítették elő. Sőt, olykor sorsdöntő élmények forrása lehetett egy-egy könyv, pontosabban: a könyvbeli tapasztalat. Mert – írta Geyer Stefinek – „akár ténybeli, akár könyvbeli (tapasztalatszerzés) ismeretszerzés nélkül lehetetlen bármiről is véleményt formálni”.

A vallásos neveltetéssel szembeni lázadásának hátterében is ott állnak a könyvek. A könyv persze önmagában néma tárgy. Az olvasás akkor hoz forradalmat, ha gondolkodással párosul. Egy visszapillantó levélben Bartók maga így írja le ezt a folyamatot: „14 esztendő koromig, mint tisztelője a »tekintélynek«, buzgó katolikus voltam. Melegen érző szívemnek roppantul fájt az akkori politikai újítás, a polgári házasság behozatala, mint az egyház hatalmának csorbítása. 15-16 esztendő korunkban részletesen tanultuk az iskolában (a vallás-tanban) az egyházi erkölcsant, ceremóniákat, dogmatant, egyháztörténelmet; egy buzgó hittanár igyekvéséből még sokkal többet az előirt anyagnál. Nem lehet arról fogalma, micsoda részletezéssel tárgyaltunk egy-egy pontozatot. Az erkölcsantani órákban pl. ilyen megfjérendő kérdések adódtak fel: ha valaki feleségével és szüleivel vízbe esik, az egyház parancsa szerint kit köteles először kimenteni. Megtudtuk azt a »fontos« körülményt is, hogy olyan embernek, a ki püspöki felmentés folytán pénteken ehetik húst, viszont pénteken – a meddig ezzel a felmentéssel él – nem szabad halat ennie. Megtudtunk egyet-mást az egyház irgalmasságáról is, hogy pl. eretneket a pápai határozmányok alapján senkinek házába fogadnia, élelemmel ellátnia kiátkozás terhe alatt tilos. (Ilyen eretnek vagyok pl. most én is.) Tanárunk buzgalmának megvult az a fényes eredménye, hogy azóta eloben nem vagyok többé katolikus. »Isten«-nek s a »halhatatlan lélek«-nek kérdését még függőbe hagytam, nem mozdulhattam se té, se tova. Várni kellett. 18 éves koromban fölszabadulva az iskolai nyűg alul, komolyabb könyvek olvasására is telt az időből. Később nagy hatást gyakoroltak rám asztronómiai tanulmányaim, egy dán író művei [Jacobsen], egy ismeretség s legfőképp saját gondolkozásom. Mire 22. életévem befejeződött, új ember voltam – ateista.” Más alkalommal ezt a folyamatot így jellemezte: „Valóságos reneszánsz állott be lelkemben, míg végre hosszú forrongás után alig egy-két esztendő előtt kialakult mai felfogásom.”

Kérdés azonban, milyen ateista vált belőle. Ő maga így foglalja össze a lelki reneszánsz folyamatát és eredményét: „Hosszas gondolkodás után bizonyos megállapodásokra jutottam önmagammal szemben, melyek a következő – korrigált – bibliai nyilatkozatokban foglalhatók össze: A biblia csudálatos következetességgel éppen a főbb igazságok ellenkezőjét hirdeti: hiszen nem isten teremtette az embert saját képére és hasonlatosságára, hanem az ember alkotja istent saját hasonlatosságára. Hiszen nem a test halandó és a lélek halhatatlan, hanem éppen fordítva, a lélek mulandó és a test (vagyis az anyag) örökkévaló!”

Nietzsche vonzása és – taszítása?

Bartók alapvetően még nagy klasszikusok szellemi támasza nélkül jutott el a lélek és az anyag bibliai viszonyának egyfajta megfordításához. Amikor huszonnégy éves lett, szabadgondolkodását Nietzsche erősítette meg. Lelkesen fedezett fel olyan gondolatot, „*melyre pár éve, hogy már én is rábukkantam, de melyet még sehol másutt nem találtam*”. Ha imponálni akart a lányoknak, akkor Nietzsche-t idézte, és büszkén „*Nietzsche hívének*” nevezte magát. Ezek a vallomások levelek valóságos intertextuális szövevények. Ha nem hivatkozik is egy-egy nagy íróra, mégis mintha tollát éppen náluk is fellelt gondolat segítené. Természetesen a legradikálisabb tagadó: Nietzsche. Mintha valami faltörő kosként akarta volna használni, hogy vele betörjön a hagyományos világba, és hódítson. Geyer Stefi lelkét is nietzschei magaslatokból próbálta meghódítani. Nietzsche-t idézgette, és ha éppen nem hivatkozott is rá, az ő szellemiségét reprodukálta. A Nietzsche-féle magasság azonban maga a szakadék. Nietzsche bele is zuhant. Bartók a maga módján és másképpen mondta ki azt, amit Nietzsche: „*Isten halott.*” Nietzsche vissza is rettent, amikor egy őrülttel mondatta ki: „*Megöltük Őt!*” (René Girard: *THE FOUNDING MURDER IN THE PHILOSOPHY OF NIETZSCHE*. In: *VIOLANCE AND TRUTH. ON THE WORK OF RENÉ GIRARD*. Szerk. Paul Dumouchel. Stanford, 1988.) Majd ő is megőrült, miután Jézus ellen valóságos keresztes hadjáratot indított Dionüszosz dicséretét zengve. Bartók már a megállapodott szabadgondolkodó magabiztosságával ítélkezett, az egyház tanítását „*misztikus zagyvalék*”-nak minősítve, ami „*nem is Jézusnak alkotása, aki tulajdonképpen csakis etikus volt, s mint ilyen egyikét a legnagyobb műveknek alkotta, habár tanításában akad elég, amin megütközhetünk*”. Bartók tehát nem állt Nietzsche mellé. És nem ismételte meg azt a Dosztojevszkij-regényhőstől vett pózt sem, hogy hiszünk Krisztusban, de nem hiszünk Istenben. A nietzschei bajt azonban Bartók is érezte magában, nyilván részben Nietzsche hatására. Meg is kérdőjelezte Rousseau szerénységre intését: „*A lázadó angyal, aki félreismerte saját természetét, gyengébb volt [itt látható a lapszálon Bartók kérdőjele], mint a boldog halandó, aki békében él a maga természete szerint. Az ember nagyon erős, amikor megelégszik azzal, ami; de ő nagyon gyenge, ha az emberiség fölé akar emelkedni. Ne képzeljétek azt, hogy ha képességeiteket növelitek, erőtök is növelitek, ellenkezőleg, csökkentitek, ha gőgötök is képességeiteknél és erőtöknel nagyobb lesz. Mérjük meg szféránk sugarát, és maradjunk a központban, mint a pók hálója közepén, mi mindig elegendők leszünk önmagunknak, és nem kell gyengeségeinkre panaszkodnunk, mert nem érezzük soha.*”³

Úgy tűnik, Bartók ez alkalommal Rousseau ellen Nietzsche-vel tartott. Ugyanakkor Nietzsche-olvasmányai is tudatosították benne a modern világgal járó és a modernitás szellemében felismert bajokat: „*Az örülségre találó szava van a magyarnak: lelkibeteg. Beteg a lelke, rosszul, rendetlenül működik, míg el nem pusztul. Akik ez[t] a szót alkották, nem hittek a lélek halhatatlanságában.*” Ugyanakkor olyan szerzőket is olvasott közben, akik igényelték, sőt terjesztették a hitet, mint Tolsztoj és Dosztojevszkij. Mégis inkább Nietzsche-t idézgette leveleiben, mintha ezzel emberfölötti magasságokba emelkedne, és rálátna a világra.

Nietzsche a lázadás prófétája, aki minden viszonylagosságra felhívja a figyelmet, és egyben a viszonylagosságok világa fölé emel. „*Nincsenek örök tények; miként nincsenek abszolút igazságok*” – húzza alá Bartók *AZ EMBERI – TÚLSÁGOSAN IS EMBERI* példányában,⁴ és e számára fontos gondolatot megírja Elza nővérének is. Nietzsche filozófiája Bartók szemében „*a mai tagadásfilozófia*”, amint ez egy lapszéli észrevételéből kiderül. A nietzschei idézet – amelyből Bartók sok mindent aláhúzott – így szól: „*...mert az emberiségnek egyszében nincs célja, következésképpen az ember a világ folyásának szemlélésében nem ta-*

lálja vigaszát és megnyugvását, hanem csak kétségbeesését. Ha mindenben, amit tesz az emberek végső céltalanságát látja, akkor saját tevékenysége saját szemében tékozlás jellegét ölti. De magunkat mint emberiséget (és nem mint csak egyént) éppen úgy eltékozlónak érezni, mint mi a természet magányos virágát eltékozlónak látjuk, ez olyan érzés, amely minden érzés fölött van. Ki képes erre? Bizonyára csak egy költő, és a költők mindig meg tudnak vigasztalódni”. Mire Bartók németül megjegyezte: „A könnyelműség vigasztal, csak a könnyelműség!!”

De vajon a mindent tagadás és mindent viszonylagossá nyilvánítás nem könnyelműség-e? Nem is beszélve az Übermensch- és Dionüszosz-kultuszról? Ebben még ráadásul van is egy logikai ellentmondás, hiszen a pogány isten a csőcselék istene, az erőszakra kész csőcseléké, és mit közösködik a felsőbbrendű lény a csőcselékkel? Persze a hagyományos nyárspolgári világ rombolásának megvan a maga pikantériája. Bartók is falta Zarathustra aforizmáit, amelyek ma már elég bárgyú bölcsességekként hatnak. De hát amikor az erénykultusz már kimerült, kellő élvezettel húzhatta alá például azt, ahogy Nietzsche az erényt „tik-tak”-nak minősítette. De aztán úgy látszik belefáradt a nietzschei tik-takolásba. A felsőbbrendű emberről szóló fejezethez talán el sem jutott. Mert az utolsó aláhúzás a következő intés: „Légy azzá, aki vagy!”

Ezzel mintha Bartók befejezte volna Nietzsche művének olvasását, és ez talán jelképes. Jelképes lehet az is, hogy Rousseau műveinek olvasásával folytatta, mintegy huszonnégy éves korában. Rousseau pedig valóban arra nevelt, hogy az (ál)emberfeletti magasságokból alászállva, a társadalmi térben teljesedjen ki az ember. Pontosabban erre nevelt volna, de úgy tűnik, Bartók számára az idő tájt más rousseau-i gondolatok fontosabbak voltak. Miközben ugyanis Geyer Stefi lelkét akarta meghódítani, éppen az EMIL-t olvasta, és az ebből tanultak végzetesek lehettek a számára. A mű mint a nevelés kézikönyve óvatlan olvasójával elhitei, hogy az embert könnyen lehet a jóra nevelni. Nem valószínű, hogy ez a gondolat akkor jó hatással volt Bartókra. Mert a nőikkel szemben élt benne is egyfajta hagyományos és divatos fölénytudat (Judith Frigyesi: BÉLA BARTÓK AND THE TURN-OF-THE-CENTURY BUDAPEST), s az EMIL valószínűleg ezt erősítette meg. Úgy viselkedett, mint egy iskolamester, amikor Nietzsche tanítását úgy adta tovább szerelmének, mint valami édes, ám tiltott gyümölcsöt.

Bartók az Übermensch magabiztosságával vallotta: „Ami a tradíciót illeti, ez csak az átlagemberek szentírása. De éppen a Geyer Stefik azért teremtődtek, hogy ne dőljenek igájába. A legalsóbb <nép>osztálynál, a népnél annál szebb, minél jobban ragaszkodik a tradícióhoz. De a legfelsőbb osztály emberei kell, hogy mentől inkább függetlenedjenek alól. Középút nincs. [...] Ezért az a középosztály, mely a legfelsőbbek és a parasztosztály között áll, korlátolttságában szinte élvezhetetlen. A parasztoznak mindenben megnyilatkozó sokszor őseréjű gyermekes naivságát <élvez> szeretjük, a legfelsőbbek szellemi ereje imponál, de a középszerűek – hozzá véve az »urak« legnagyobb részét – bárgyúsága, melyből a természetes naivság hiányzik, tűrhetetlen. Azt hiszem, küzdenie kell mindenkinek, nőnek úgy, mint férfinak a tradíció bilincsei ellen, persze ha megvan a hozzá való ereje.”

Rousseau tanítása

Bartók feltehetően csak később olvasta Rousseau JULIE-jét. De abban felfigyelt arra, hogy Rousseau milyen társadalmi józanságra intett, amikor a szüretelést írta le és az ott érvényesülő „édes egyenlőséget, amely itt visszaállítja a természet rendjét”, míg a római Saturnaliákon hiába fordították meg a hierarchiát, nem lehetett hatása. Bartók a könyv ehhez kapcsolódó jegyzetét bekeretezte. A vonatkozó szövegrész így szól: „Ha innen egy

közös ünneplő rend [état=rend=állapot] születik, amely nem kevésbé kedves azoknak, akik felemelkednek, mint azoknak, akik leszállnak, nem az következik-e ebből, hogy minden rend önmagában közömbös, ahhoz, hogy valaki ki tudjon vagy ki akarjon abból lélni? A koldusok szerencsésülnek, mert örökké koldusok; a királyok szerencsésülnek, mert mindig királyok. A közép-rendek, amelyekből könnyen kilépni, örömeiket kínálnak maguk fölött és alatt, azok fényét terjesztik, akik alkotják őket, több megismerendő előítéletet és több összehasonlítható fokozatot adva nekik. Íme, úgy tűnik nekem, ez a fő oka annak, hogy a közepes társadalmi helyzetben találjuk a legtöbb boldog és józan embert.”⁵ Bartók ezt a gondolatmenetet is érvényesnek tekinthette magára, hiszen a rousseau-i fejtegetés az ő és Geyer Stefi társadalmi állapotára is vonatkoztatható volt. Végül is ők mindketten az elmarasztalt urak világához tartoztak. Az általánosítás önnön szemében aligha tette magukat vonzóvá. De nem is ez volt a fő szempont, hiszen az általánosítás Bartók esetében az elégedetlenségből fakadt. Látuk, az elégedetlenséget az alkotásra ösztönző erőként élte át. Ebben is megerősítette őt korábbi korszaka olvasmányainak főszereplője, Nietzsche. És ugyancsak a Nietzsche tartós hatásának betudható póz volt, ahogy szinte kérkedett azzal, hogy a szenvedés miképpen nemesíti a lelket: „Aki szenvedés adta gondolatokat akar teljesen megérezni, annak szenvednie is kellett már. Nem gondolja?! Én hálás vagyok a sorsnak minden göröngyért, amit utamba görgtetett; nehéz volt a küzdelem, de hiszen a küzdelem erősít” – írja szerelmének. Alighanem jobb lett volna, ha Rousseau reá tett hatását óvatosan megszűrve, kíméletesen számba veszi Geyer Stefi érzékenységét, és egyúttal többet merít az EMIL humanizmusából. Igaz, erre a műre is hivatkozott: „Útközben olvastam egy okos embernek követhető sorait, melyek más oldalról világítják meg ezt a »szenvedéses« kérdést, melyet mi annyira feszegetünk: [a levélben eredetileg franciául – MA] Tizenhat éves korában az ifjú tudja, hogy mi a szenvedés, mert ő maga is szenvedett, de azt alig tudja, hogy mások is szenvednek, mert másokat szenvedni látni, anélkül, hogy éreznék szenvedésüket, még nem jelenti, hogy tudjuk is, és mint már százszor mondtam, a gyermek nem képzelel el azt, amit mások szenvednek, nem ismeri csak saját bajait, de amikor érzékeinek fejlődése felgyújtja benne a képzelet tüzét, elkezd embertársaiban is érezni saját magát, panaszai meghatják, átérzi fájdalmaikat. Akkor a szenvedő emberiség szomorú látványa szíven üti az első elérzékenyüléssel, amit addig sohasem érzett.” (Ezt a részt könyvében oldalhúzással jelölte Bartók.)⁶

De ezt a humanizmust ellensúlyozta a Nietzsche-féle éleslátással erősített pesszimizmus: „Az önzetlenség is csak önzés, de annak kisebb foka. A testi önzés nagyobb fokú, mint a szellemi önzés. De mindent azért teszünk, mert saját magunknak jobban esik, ha megteesszük, mint ellenkezőleg. Ha egy anya gyermeke helyett szenved, neki jobban esik ez, mintha tudná, hogy gyermeke szenved.

Engem a kutatási és felfedező vágy visz bele a sok sanyarúságba; s jobb ezt nélkülözések árán kielégíteni, semmint úgy hagyni. Az esetleges felderítésre járó hír stb. nem csábít. De valami bűbájós van abban a tudatban, hogy én most járhatlan utakon kóborlok, hogy olyan zsákmánnyal térek haza, mint még senki előttem. Szó sincs róla, jólesnék, ha »kisebb fokú« önzésemért egy földi angyal megjutalmazna, mert emberek erre úgyse képesek. De ez hiú ábránd. Azért csak dolgozzunk, örülten, körmünkszakadtáig. Különbem mi maradna más hátra, mint az öngyilkosság! Miután régen megállapítottam, hogy az emberi lét céltalan, hogy az egész földi mindenségnek létezése hiábavaló, mi maradt volna számomra más menedék, mint hogy a megfeszített munka álomporához folyamodjak. Csaljuk magunkat folytonosan, érdeklődünk mesterségesen minden iránt, hogy ne legyen érzésünk az ember legnagyobb tragédiáján tételödni: léte céltalanságának tudatán. Már aztán egyre megy, előbb vagy utóbb süllyedek-e a végtelen nirvanába. Rám csak akkor következnek be a katasztrófa, ha megszűnnék munkakedvem, s nem érdeklődnék többé semmi iránt.”

Ez a fejtegetés már nihilista ateizmusnak hat, de valójában annak csak a póza. Bartók ateizmusa a vallás tagadása, ami ugyanakkor vallásos hitként körvonalazódik, még akkor is, ha tételes nyilatkozata szerint „a »hít«-ről lemondott, és „*el sem képzelhetem magam hites állapotban*”. Pedig éppen abban volt. A vallást pedagógiai optimizmussal vette el: „*A tiszta földet könnyebb megmunkálni, mint azt, amelyet beduóvásiítottak*.” Szemében a kérdés: mi legyen a munka célja? Egy új vallás? Mert a vallásról egyfajta fejlődés-lény szemlélete szerint gondolkodott. Az ember történelmi érdemének tudta be, hogy „*mikor gondolkodása is fejlettebb lett, bizonyos eszmék leszűrésével az istenek számát megcsapantotta. Így lett a panteizmusból politeizmus, ebből monoteizmus s ebből – ateizmus. A későbbi az előbbit falta fel*”. Bartók elvetette az anyagtól független szellem létének lehetőségét, elvetette a világ dolgaiba beavatkozó Isten létét, és megnyugodott agnoszticizmusában, hiszen mélységesen tudomásul vette, hogy véges lény nem foghatja fel a végtelen titkait. Viszont Isten helyét elfoglalta az Élet, a Mindenség, a Végtelen. „...*életkedv, azaz erős érdeklődés kell a létező Mindenség iránt*.” És: „*Ha én keresztet vetnék, azt mondanám »A Természetnek, a Művészetnek, a Tudománynak nevében...«*” Geyer Stefinek szülő tanácsa és tanítása mindennek megfelelően így szól: „*Gondolkozzék a »Végtelen«-ről; borzongjon meg tőle, s hajtson fejet előtte*.”

Valamiféle vallásos ateizmus tehát a Bartóké, egyház- és felekezetellenes. Világképében a szellem transzcendenciájának helyét az anyagé foglalta el, az abszolútum a végtelen mindenség, az élet. Nemzedéki életérzés ez, amelynek alapján Bartók beállítódása rokonítható az ő zenéje iránt oly fogékony Csáth Géza Darwin-kultuszával. Csáth leírásában Darwin így fejtette meg az élet titkát: „*Ő tanított meg bennünket látni a zűrzavaros rejtelmek óriási labirintusában, ő volt az, aki kinyitotta fülünket, mint valami lángeszű karmester, hogy csodálatos módon megértse velünk azt az isteni szimfóniát, amelynek eddig csupán a nagyszerű hanghatásaiban, édes dallamaiban, bámulatos ritmusaiban tudtunk gyönyörködni, mialatt a nagy zenemű mélyebb értelme, apróbb szépségei és főleg egész összefüggése rejtve maradt előttiünk. Mert azt mutatta, magyarázta meg nekünk, hogy az életnek nincs titka. Hogy az életnek egyetlen célja az élés, s amit látunk magunk körül, az nem más, mint küzdelem a létért, az életért*.” E szavakkal Csáth mintha egyben a bartóki zenét is jellemezte volna. Ugyanakkor nem olyan elutasító a vallással szemben, mint Bartók. „*Nem az oki kapcsolatok keresése, nem az ismeretlen jelenségek megmagyarázásának a vágya, hanem az igazságos mennyei bíró létezésére vonatkozó hatalmas kétségbeesett elemi kívánság, lelki követelés volt az, amely megteremtette az istenfantáziát, az istenfogalmat*.” Csáth elmékedéseiben még van valami a felvilágosodás játékoságából: „*A görögök és rómaiak vallása demonstrálja legjobban a vallások képzeletfoglalkoztató, gyönyörködtető szerepét, célját, amely – ismételjük – nem fő cél, de tagadhatatlanul egyike a mítoszfantáziákat létrehozó motívumoknak: a politeizmus tudniillik sokkal nagyobb változatosságra ad alkalmat*.” (Csáth Géza: *REJTELMEK LABIRINTUSÁBAN*, 1995.) A vallásosság tehát Csáthnál valamiféle esztétikai életfelfogással fonódott össze. Ez Bartóknál hiányzott. Hiányzott a vallás történelmi távlatokba helyezésének igénye. Ő inkább a lázadás indulatával nyilatkozott – mégis sokban a Csáthéhoz hasonló értelemben – a vallásról.

Bartók számára ennek a vallásos ateizmusnak egyik forrása Rousseau lehetett, aki maga is újrafogalmazta az istenfogalmat. „*Hiszem tehát – tanította a szavojai vikárius Emilnek –, hogy egy erő mozgatja a mindenséget, és élteti a természetet*.” Sajnos, elveszett az EMIL-nek az a kötete, amelyben ezt olvashatta Bartók, és nem tudni, hogy tett-e lapszé-
li megjegyzést vagy sem. Mint ahogy azt sem tudhatni, hogy jelölte-e azokat a részeket, amelyek – ugyancsak a szavojai vikárius hitvallásából – agnoszticizmusának jellegét

alakították. Például: „*A teremtés eszméje megzavar, és nem tudom felfogni*”, vagy: „*Isten örök, kétségtelen, de szellemem felfoghatja-e a végtelen eszméjét?*” Viszont: „*Semmi sem ér véget számunkra az élettel, minden megér a rendbe a halál rendjével.*”

Bartók Péter az eddig vázoltakkal sokban egybehangzóan foglalta össze apja vallásosságának lényegét, amelyet e gondolatokkal jellemez: „*Van egy erő, aminek nincs tudományos magyarázata: ez tölt el bennünket örömmel, amikor felfedezzük a természet szépségét – a tiszta kék tengereket, a friss zöld mezőket, a pompás növényeket, a csodálatos, hófödte hegycsúcsokat, a teremtmények szinte korlátlan változatosságát ebben a világban, a titokzatos Univerzumot. Ez teszi lehetővé számunkra, hogy a pusztá biológiai funkciók mögé lássunk, hogy meg tudjuk magyarázni a világ jelenségeit, és hozzáadhassuk a saját találmányainkat, a tudósok és művészek csodálatos alkotásait; s megadja nekünk azt a képességet, hogy mindezt értékelni tudjuk, és hálásak legyünk érte.*” (Bartók Péter: APÁM, 2004.)

Ez már-már a szavojai vikárius tanításának modern parafrázisa. Bartók 1907-ben még vitatkozott Rousseau-val: „*Éppen most olvasok egy fejezetet Rousseau EMIL-jéből, mely isten létét bizonyítja. Ebből láthatná, mi a modern teizmus. Engem persze folyton ellentmondásra ingerelt. Nem értem, mért mondja az öngyilkosságot olyan gyáva tettnek! Sőt. Ameddig engem érdekel a világ, és ameddig valaki miatt kötelességemnek tartom, hogy tovább éljek, addig föltétlenül nem követem el ezt a »gyávaság«-ot. Szegény jó mamámnak életébe kerülne az én halálom – húgom szeret ugyan, meg is siratna, de nála ez nem volna olyan nagy jelentőségű csapás. Ameddig mamám él, ameddig engem a világ érdekel, addig öngyilkos nem leszek. De aztán? ha senki iránt kötelezettségem nincs az életben, ha egyes-egyedül állok (még akkor se »tántorgok«) – mért volna az a lépés gyávaság. Merész elhatározás se – az igaz, de semmiképpen se gyávaság, közömbös cselekedet...*”

Ezt nyilván az érzelmi zsarolás célzatával adta így elő Geyer Stefinek Bartók. Úgy látszik, hogy nem olvasta vagy elfelejtette Dosztojevszkijnek azokat a regényeit, amelyekben a nihilista cinikusok követik el az öngyilkosságot, és hogy az író kissé nevétségesen állítsa be őket, teszük ezt egyfajta bárgyúságból, részben félig emésztett nyugati olvasmányaik hatása alatt. Olykor Bartók vallomásaiban is hajlamosak lennének valami parodisztikus jelleget felismerni, ha nem tudnánk, hogy zseniről van szó, aki valójában saját lelki sebezhetőségét tárta fel. Ő, aki emberi gyengeséget látott az istenhitben, így fohászzkodott: „*Istenem, istenem, én édes istenem, rövid idővel ezelőtt még mindenkit meg akartam volna nyerni az ateizmusnak, mert hogy csak a gondolatbeli szabadság boldogít! És most – csináljon mindenki, amit akar, mi közöm hozzá. De nagy baj lesz, ha az istenek belém kötnek, s törvényileg kötelezni akarnak mindenfelére...*”

Valójában Geyer Stefi volt az, aki belékötött, vagy, pontosabban szólva, aki meguntta az ateista kötözködést, és letiltotta a vallomásokat. A nagy, ám egyoldalú szerelem majdnem wertheri fordulattal – azaz öngyilkossággal – ért véget. Paradox módon Bartókot éppen Werther vigasztalta, bár talán még kicsit ingerelte is az, amit aláhúzott: „*Ó, ha kissé könnyebb vér folyna ereimben, akkor én volnék a legboldogabb a nap alatt.*” De nem véletlenül húzott vonalat az oldalszélen a következő intés mellé: „*Türelem! Türelem! Lesz még jobban is. Mert megmondom neked, kedves, igazad van. Miután naponta a nép körében forgolódom, és látom, hogy mit tesznek, miként élnek, magammal is jobban megvagyok. Biztosan azért, mert minket olyannak teremtettek, hogy mindent magunkhoz és magunkat mindenhez hasonlítjuk, és így a boldogság és a boldogtalanság azokban a tárgyokban van, amelyekkel együtt vagyunk, és azért nincs veszélyesebb a magánynál. Képzelőerőnk, mely természeténél fogva felfelé tör, és amelyet a költészet fantasztikus képei táplálnak, egész sor lényt állít elő, mi pedig közöttük legalul vagyunk, és rajtunk kívül minden más jobbnak látszik, tökéletesebb. És ez természetes. Gyakran érezzük, hogy nekünk valami hiányzik, és éppen az, ami másnak meg-*

*van, aztán neki tulajdonítunk mindent, amink csak van, és még valami ideális nyugalmat is emellett. És így tökéletesen kész a boldog ember, aki a mi teremtményünk.*⁷

Az idő múlása, a munka és mindenekelőtt a művészi elhivatottság kisegítette Bartókot a válságból. Elsősorban persze az a „*sejtelem, hátha minden sorscsapás egy-egy hatalmas irányítója, fejlesztője művészetemnek*”. Többé nem írt olyan kitarulkozó leveleket, mint amelyeket Geyer Stefinek. Az irodalom visszaszorult a magánszférájába, ugyanakkor éltető eleme maradt. Valószínű, hogy élete nagy válsága után elsősorban Rousseau-olvasmányai nyújthattak némi megnyugvást, és azok jelezték számára a kiutat a szakadékból.

Ki tudja, mit érzett Bartók, amikor a Rousseau-féle VALLOMÁSOK-ban aláhúzta a híres kitételt: „*Nem vagyok olyan, mint akiket eddig láttam, merem hinni, hogy másként vagyok alkotva, mint bárki, aki él. Ha nem is érek többet, legalább más vagyok.*”⁸ Viszont mintha még lépten-nyomon a nagy szerelem emléke kísértett volna. Amikor Rousseau arra utal, hogy bizonyos leveleit összegyűjtötte, Bartók aláhúzta a következőket, és még az oldalszélre is tett egy felkiáltójelet: „*Ha valaha megjelenik ez a kötet, abban különös dolgokat lehet majd látni.*”⁹ És talán még eszébe juthatott az is, amit az EMIL-ben oldalhúzással jelzett: „*Oh ember! magadra korlátozzad létedet, és nem leszel többé szerencsétlen. Maradj azon a helyen, amelyet a természet jelöl ki az élőlények láncolatában.*”¹⁰ A VALLOMÁSOK-ban pedig mintegy útmutatásként megjelölte az intést, hogy „*kerülni kell azokat a helyzeteket, amelyekben kötelességeink érdekeinkkel szembekerülnek*”.¹¹ Szemlátomást küzdött benne a nagy szerelem vágya és a visszavonulása. Íme a szerelemről szóló ugyancsak aláhúzott idézet: „*Oh! ha csak egyszer életemben megízleltem volna a szerelem minden gyönyörét a maga teljességében, nem hiszem, hogy hitvány létem elviselné, rögtön belehalnék.*”¹² A visszavonulás vágyára az emlékeztette, hogy Rousseau elhatározta, hogy megírja vallomásait, és ezekhez összegyűjti iratait, leveleit, „*nagyon sajnálva azt, amit összetéptem, elégettem, elvesztettem. A teljes visszavonulásnak ez a terve, a legbölcsebb, amit valaha kiterveltem, erősen áthatotta szellemem, és már a kivitelezésén dolgoztam, amikor az ég, mely más sorsot szánt nekem, újabb forgatagba vetett*”.¹³ Bartók ezeket a sorokat az oldalszálon húzott vonallal jelölte, és ez talán utalás a nagy szerelemre, amely addigi életében a legnagyobb érzelmi forrással járt.

Rousseau JULIE-je lehetett viszont számára a kijózanodás könyve. Nem húzta alá, de nyilván olvasta a JULIE-ben az önazonosságra intő tanácsot: „*Térjen vissza lelkiismerete alapjához, és kutasson, hogy nem találna-e olyan elfelejtett elvet, amely lehetővé tenné, hogy jobban irányítsa tetteit, azokat egymással és egy közös céllal szorosabbra fűzze.*”¹⁴ Meg kell tehát lenni azt, amit Kant kategorikus imperatívuszaknak nevezett. Csakhogy ez kemény fegyelmet követel, véget vet az én csapongásainak. Julie is alárendeli magát a társadalmi élet követelményeinek, és nem szerelmével, Saint-Preux-vel, hanem a helyzetének megfelelő férfival, Wolmar báróval köt házasságot. Rousseau ugyanis egyszerre a káros és a rend profétája. Nem ismeri el a régi rend fegyelmét, hanem újat akar, olyan világot, amelyben az általános akarat érvényesül, és ez maga a törvény, mely mindenkit kötelez, azt is, akinek nem tetszik. Saint-Preux ki is fakad Julie-nek: „*Oh, mily végzetes ajándéka az égnek az érzékeny lélek! Aki ilyet kapott, számíthat is arra, hogy a földön fájdalom és szenvedés lesz az osztályrésze.*”¹⁵ Hogy ezt a vallomást Bartók magára is érthette, arra az utal, hogy aláhúzta a regényben ezt a néhány sort. És mivel aláhúzta, magának vallhatta Saint-Preux jellemzését, amely szerint nem szabad az emberek átalakítására törekedni, hanem a természettől kapott eredeti jellemük kibontakozását kell elősegíteni, mert: „*Egyik ember arra született, hogy az emberi megismerést végső határáig vigye, a másikra még az is végzetes, ha tud olvasni.*”¹⁶ Nem húzta alá, de ugyancsak olvas-

hatta (a következő oldalon ugyanis aláhúzott egy ismeretlen szót): „*Ha valóban ember akar lenni, tanuljon meg alászállni. Az emberiség úgy folyik, mint a tiszta és jótékony víz, és megtermékenyíti a lentebb fekvő részeket.*”¹⁷ Csak „*az kellennem, aki voltam, hogy az legyek, amivé lenni akarok*” – húzta alá.¹⁸ Amikor a faluban felhangzik a nő éneke, és Rousseau arról elmélkedik, hogy ebbe nem kell beleavatkozni, mert: „*A természet mindent a lehető legjobban csinált, de mi mindent jobban akarunk, és mindent elrontunk*” – Bartókban megszólalt a komponista, és kérdőjelet tett.¹⁹ Olykor talán elege lehetett az aforisztikus bölcsességekből is, és magából a világból is.

Ezt a világcritikai attitűdöt – melyet egyébként Bartók festő és író kortársai közül is sokan osztottak – jól dokumentálják Bartóknak a festészetről és a népzeneről ez idő tájt rögzített gondolatai. A festészetről egy levelében a következő megjegyzést teszi: „*Aki azért fest egy tájképet, csak hogy éppen tájképet fessen, aki azért ír egy szimfóniát, csak hogy éppen szimfóniát írjon, az legjobb esetben is nem egyéb jó mesterembernél.*” Ami pedig a népzene és a népzene kifejező műzene kapcsolatát illeti, arról a következőket vetette papírra: „*Jóllehet a zene és festészet közti analógiák rendszerint nem sokban járulnak hozzá emez esztétikai területek talányos tartalmának megmagyarázásához, véleményem szerint mégis elég találóan meg lehet határozni a népzene viszonyulását a komponisták zenei alkotásához a következő analógia segítségével: A falusi muzsika a zeneszerzőnek az, ami a tájképfestőnek a természet.*” Ezzel egybehangzott a Bartók által is sokra becsült expresszionisták kiállításának a mottója: „*A természet hívői vagyunk / Nem az iskolák látásával másoljuk, / Értelemmel mérítünk belőle.*” (Passuth Krisztina : A NYOLCAK FESTÉSZETE, 1967.)

Nem az utánzás tehát a cél, hanem – mint Szabolcsi Bence hangsúlyozta – „*szövettség a természettel*”. (Szabolcsi Bence: KODÁLYRÓL ÉS BARTÓKRÓL, 1987.) Más szóval: reflektált benne élés abban, aminek nincs emberi önreflexiója. A művészi reflexió a természet spontaneitásának stilizált megjelenítése. Rousseau vetette fel ezt a problémát klasszikus érvénnyel, amikor Emil, a modellgyerek neveléséről értekezett, és Bartók is újragondolta, amikor – 1907 körül – Rousseau EMIL-jét vitatkozva-dialogizálva olvasta: „*Óvakodni fogok tehát attól, hogy rajzmestert adjak mellé, aki csak utánzatok utánzására tanítaná, és rajzok után rajzoltatna vele: azt akarom, hogy ne legyen más mestere, csak a természet, ne legyen más modellje, mint a tárgyak. Azt akarom, hogy az eredeti legyen a szeme előtt és nem a papír, amely azt ábrázolja. Azt akarom, hogy a házat a ház nyomán rajzolja le, a fát a fa után, az embert az ember után, és így szokjon hozzá a testek és megjelenésük megfigyeléséhez, ne tartsa a hamis és szokványos másolatokat igazi utánzatoknak. Óvom attól is, hogy addig, amíg gyakori megfigyelés révén a tárgyak pontos képe nem vésődik emlékezetébe, emlékezetből, a tárgyak távollétében rajzoljon, mert attól félek, hogy miután a dolgok bizzar és fantasztikus alakja kerül a dolgok igazságának helyére, elveszti az arányok ismeretét és a természet szépségei iránti érzékét.*” – Bartók nem húzott alá semmit ebben a passzusban, de amit hozzáfűzött a lapszélen, az önmagáért beszél: „*Hát a stilizálás kismiska?!*”²⁰ A vérbeli zeneszerző nyilatkozott így egyben az alkalmiról, A FALUSI JÓS című opera szerzőjéről.

Csakhogy a stilizálás nem magától jön. Mintha bosszankodva követte volna Rousseau eszmefuttatását: „*Egyébként ebben, mint minden más a gyakorlatban, nem arra töreksem, hogy tanítványom egyedül leljen szórakozást. Ezt még kellemesebbé akarom tenni azáltal, hogy állandóan megosztom vele. Nem akarom, hogy rajtam kívül más versenytársa legyen, állandóan és minden kockázat nélkül én leszek az ő versenytársa, és ez fokozza érdeklődését foglalatosságaiban, anélkül, hogy köztünk féltékenységet támasztana. Úgy fogom meg a ceruzát, mint ő, és eleinte olyan ügyetlenül használom, mint ő. Ha Apellész lennék, akkor is csak maszatolónak mutatom magam. Úgy kezdem, hogy olyan embert rajzolok, mint amilyet a lakájok szoktak rajzolni a falakra: egy-egy vonás a két kar, egy-egy vonás a két láb, és az ujjak vastagabbak, mint*

a kar. Majd jóval ezután egyikünk észreveszi ezt az aránytalanságot, megfigyeljük, hogy a comb vastag, de nem egyformán, a kar hossza pedig arányosan viszonyul a testhez. Ebben a fejlődésben általában vele együtt fogok haladni, és csak úgy előzöm meg egy kissé, hogy könnyen utolérjen és inkább gyakran felülmúljon. Lesznek festékeink, ecseteink, és arra törekszünk, hogy utánozzuk a tárgyak színeit, teljes látványukat, valamint alakjukat. Színezzünk, festünk, mázozunk, de minden mázozmányunkkal állandóan a természetet figyeljük, mindig mindent a mester [már-mint a természet – MA] szeme láttára teszünk.”

Bartókban megszólalt a tanár, bár nem szerette a tanárkodást. A következőket firkantotta a lapszélre: „*A helyes perspektíva felismerése / Ezt saját erejéből nem tudja! / sok százados munka eredménye.*”²¹ És ezt így gondolta a zeneszerzészről is. Aki hagyományokkal fordul szembe, és újat akar, annak a legjobb hagyományokat kell ismernie, el kell azokat sajátítania, miközben a természettől tanul és benne él, de reflektált viszonyban.

De milyen lehet a reflektált viszony? Rousseau szerint: „*Az egyszerű eszmék nem egyebek, mint összehasonlított érzések. Az egyszerű érzésekben éppen úgy vannak ítéletek, mint a komplex érzésekben, amelyeket egyszerű eszméknek nevezek. Az érzésben az ítélet teljesen passzív, megerősíti, hogy azt érezze az ember, amit érez. Az észlelésben vagy az eszmében az ítélet aktív, közelíti, összehasonlítja, meghatározza azokat a kapcsolatokat, amelyeket az érzék nem határoz meg. Íme ekkora a különbség, de hatalmas. A természet sohasem csal meg, mi csaljuk meg magunkat.*” Azt, amit álló betűvel szedtünk, Bartók a lapszálon két függőleges vonalkával és egy felkiáltójellel jelölte.²²

Nem kétséges: Bartók természetfogalma más volt, mint Rousseau-é. Mégis, ha kézbe vesszük Bartók könyvtárából Rousseau könyveit, és látjuk, mi mindent olvashatott, és mi mindent húzott alá, akkor az nemcsak kiegészíti a magyar zeneszerző különböző megnyilatkozásait, hanem egyben két nagy szellem párbeszédének fontos lenyomata. Bartók már többet tudott a természetről, és másként, hiszen fejlődött a természettudomány, és vele átalakultak az emberről való képzetek. Megjelent a színen Darwin, és könyvét Bartók alaposan tanulmányozta. A létért való küzdelem könyörtelenségét azonban, úgy érzem, Bartók eszmevilágában mindig háttérbe szorította valami Rousseau természetkultuszából, amely szorosan összefonódott az ember önmagával és embertársával szembeni felelősségének mint egyfajta kategorikus imperatívusznak a hangoztatásával. A természetet követni és a természet szerint élni: nem más Rousseau-nál, mint a fennálló rend tagadása és egyben empatikus társadalmi szolidaritás – a természet egyszóval maga a harmónia.

Csak hogy Bartók számára a boldogtalan szerelemmel járó lelki válság alapjaiban vesélyeztette ennek a harmóniának az átérzését. Ekkor fedezte fel magának Adyt.

Ady bővületében

Olvasmányai közül Bartók számára a legnagyobb élményt Ady költészete jelentette. Büszkén vallotta is, hogy „*erősen hozzátartozom az Ady generációjához*”. (Lásd ehhez: Demény János: BARTÓK BÉLA MEGJELENÉSE AZ EURÓPAI ZENEÉLETBEN. Zenetudományi Tanulmányok, VII., 1970.) De ezt viszonylag későn tudatosította, 1908-ban, amikor Kodály Zoltán megajándékozta egy Ady-kötettel, a VÉR ÉS ARANY címmel. (Lásd erről: Judit Frigyesi: BÉLA BARTÓK, illetve Péter László: BARTÓK ÉS ADY.) 1916-os vallomásos levele szerint „*nem érdekeltek mindaddig versek*”. De a VÉR ÉS ARANY a reveláció erejével hatott. Mégis, a késői recepció ellenére szinte szimbolikus, ahogy együtt jelentkeztek a magyar szellemi élet színterén. 1906-ban jelent meg Adynak az ÚJ VERSEK című kötete, és ugyanabban az évben Bartóknak Kodállal közös népdalgyűjtése: MAGYAR NÉPDALOK ÉNEKHANGRA

ZONGORAKÍSÉRETTEL. Mindkettő kiáltványnak is beillik. Ady költői kérdése hadüzenet, huszáros roham:

„Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?”

Bartók és Kodály, akik valóban „ősmagyar” dalokkal léptek a közönség elé, hosszú távú nevelő stratégiában bízhattak, amikor a hazai zenei műveltséget bírálták: „A magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt arra, hogy ezek a dolgok közelebb férközzenek a szívéhez.” (Bartók Béla–Kodály Zoltán: MAGYAR NÉPDALOK ÉNEKHANGRA ZONGORAKÍSÉRETTEL, 1906.)

Csáth Géza viszont talán még magánál Bartóknál is hamarabb felismerte az összefüggést a költő és a zeneszerző világa között: „Hasonlít ez a fantáziabirodalom az Ady Endrééhez. Csakhogy Bartók vidámabb, egészségesebb. Az ő szarkazmusa derültebb. – (Igen, szarkazmus van a zenéjében.) – De hasonlítanak ők abban is, hogy mind a ketten vérbeli lírikusok, s a művészetük egyaránt fanatikus, szívós kifejezése és kifejezésre törekvése az énjüknek. Nem elégszenek meg a kifejezés konvencionális eszközeivel, hanem új eszközöket és a kifejezés új módjait eszelik ki. Azaz nem, kieselésről nem szabad beszélni; mert megnyilatkozásuk egyaránt őszinte, sőt szinte ösztönszerű.” (Csáth Géza: BARTÓK BÉLA. Nyugat, 1908. 9. szám.)

Forradalmuk az énkultusz forradalma, olyan énkultuszé, amely a radikális társadalmi átalakulás igényével párosult. Ady versei az önmegismerés élményét kínálták, történelemben gyökerező modern mitológiát a modernitással járó bajok ellen, mindekelőtt az emberi elidegenedés ellen. Internacionalista szimbólumokban és gondolatkörben élő szocialistákhoz éppen úgy szólt, mint metafizikai élményt kereső fiatalokhoz vagy magyar identitásuk történeti gyökereit keresőkhöz. „Mitológia lesz az életből Ady verseiben” – írta Lukács György. A mitikus élményt nem is könnyű magyarázni, mert a sok magyarzkodás megöli azt. Sinkó Ervin, az örök Ady-rajongó élete vége felé is így magyarázta az Ady-élményt: „az Ady-vers és az ember között volt egy foka az intenzív meghittségnek, amit nem is lehet másképp kifejezni, mint éppen Ady-verssel”. (Sinkó Ervin: MAGYAR IRODALOM. III. Újvidék, 2004.) Ignóus nem is tagadta, hogy nem igazán tudja, miért szép, ami neki annyira tetszik Adynál: „Sokféleképp is mondja el, csak abban egyforma, hogy értelméhez inkább a füleden át beszél, mint az eszedet át. Hogy igaza van-e, hogy joga van-e hozzá? Bolond kérdés; meg tudja csinálni, tehát igaza van, és joga van hozzá. »Bolond hangszer: sír; nyerít és búg. Fusson akinek nincs bora. Ez a fekete zongora. Vak mestere tépi, cibálja, ez az Élet melódiaja. Ez a fekete zongora. Fejem zúgása, szemem könnye, Tornászó vágyaim tora, Ez mind, mind: ez a zongora. Boros, bolond szívemnek vére Kiömlik az ő ütemére, Ez a fekete zongora.« Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű.” (Ignóus: A FEKETE ZONGORA. Nyugat, 1908. 3. szám.)

Bartók számára ez a cikk is kihívás lehetett, mert a végén ott áll a neki is szóló üzenet: „A művészetnek semmi egyéb törvénye nincs, mint ez az egy. Tudd magadat kifejezni! Magadat és kifejezni – ez persze, származékosan, mai összetételű és mondanivalójú embert jelent, ki a megragadásnak és megragadhatóságnak mai lehetőségeivel dolgozik. De csak gyakorlatban; elméletben nem. Ha egy mai költőnek sikerülne a mai embert ugyanolyan nótákkal megmozdítania, mint aminőkkel Orfeusz mozdította volt meg a köveket s a birkákat, e mai költőnek éppúgy igaza volna, mint ahogy volt Orfeusznak. Noha, jusson eszünkbe, még ez a hatalmas éne-

kes is azzal vesztette el az ő keservesen visszaszerzett Euridikéjét, hogy visszanézett, ahelyett, hogy előrenézett volna."

Persze, nem tudni, hogy Bartók olvasta-e Ignotus Nyugat-béli írását. Adyt viszont olvasta. És nemcsak úgy belelapozgatva, hanem módszeresen tanulmányozta. (Lásd ehhez: Demény János: RÉZKARCOK HIDEGTŰVEL, 1985.) Meg is írta egyik 1916-ból visszatérő levelében: „Adynál fontos a sorrend, mert költeménye valóságos életrajz vagy legalább naplószerű írások versben.” És amikor olvasta, úgy érezte, „szinte belőlem szóló” verseket olvasott, mert „ha nem zenére termettem volna, hanem versírásra, én írtam volna ezeket”. Aki végiglapozza Bartók Ady-köteteit, és látja jelöléseit, rögtön az az érzése támad, hogy lelkileg megroppant ember kezében voltak. Meg is vallotta idézett levelében: „Akkor nagy krízisen estem át, nagyon kellett éppen ezek a versek...” Átélté Ady szomorúságát, magányosságérzését, messiási szerepének nyomasztó élményét, „hiszen én is magamat ilyen Messiás-félnék éreztem”. A MAGYAR MESSIASOK mindkét strófáját oldalhúzással jelölte, és a vers következő két sorát külön is aláhúzta:

„S üdve nincs a keresztnek,
Mert semmit se tehettek...”²³

A sorsban való osztozás élménye ragadta meg A MAGYAR UGARON című versben. Ugyanakkor vonzotta Ady vitalizmusa. A BOLYONGÁS AZÚR-ORSZÁGBAN című versben két sort húzott alá:

„Óh, Élet, milyen nagy és szép
Minden tájad, melyet el nem érünk.”²⁴

Mélyen hatott rá Ady belefáradása az életbe: ahogy megunt a maga Párizs-mítoszát. Beszédes nyoma ennek, hogy a MEGINT PÁRIS FELÉ című vers első két szakaszát piros ceruzával jelölte meg, a következő két sort pedig még külön is aláhúzta:

„Oktalan minden ország,
Ha az ember megvéniül.”²⁵

Ady Budapest-mítoszában pedig Bartók nyilván magára találhatott. Erre utal, hogy a BUDAPEST ÉJSZAKÁJA SZÓL című versben az első négy szakasz mellé fekete ceruzával húzott vonalat, és az első szakaszt még pirossal is megjelölte:

„Budapest éji, nagy álmát hozom.
Be víg város vagy, én bús városom,
Zsibbadtan tapint fáradt két kezem,
Cigánnyal, borral, nővel érkezem.
Budapest éji, nagy álmát hozom.”²⁶

Bartók tehát – akár Lukács György 1909-ben – mindent és mindennek az ellenkezőjét megtalálta Ady verseiben,²⁷ osztozott vele az önmarcangoló keserűségben és a mindennek fölé emelő eksztatikus élményben, nem is beszélve az átkozódásról és a lemondásról és mindenekelőtt a lázadás indulatának nyers megjelenítéséről. De igazán a lét fájdalma ragadta meg. 1916-ban öt Ady-verset zenésített meg. Lelkiállapotára jellemző, hogy ezek közül AZ ÁGYAM HÍVOGAT című verset tartotta a legtöbbször. „Minden időnk legnagyobb költője tud csak ilyet írni” – vallotta egy 1916-os levelében.

Valljuk meg, ez a vers ma már nem tartozik Ady sokat idézett költeményei közé, és nekünk már nem is nagyon tetszik. De Bartókot megragadta a „szavak zenéje” és az, hogy: „Végzi, amivel kezdte.” Nem kétséges, a lelkiállapot rokonságán túlmenően megfogta az, hogy a vers a maga kimunkált egyszerűségével és a szóismétléssel a folklórra emlékeztet. Mindezen túl, a vers felépítése hasonló Bartók kompozícióinak az élet örök körforgását megjelenítő felépítéséhez. És egészében is: Ady költeményeinek a kortársak által sokat emlegetett belső zeneisége sok rétegben hatott a zeneszerzőre.²⁸

Ugyanakkor Bartók politikai programot is talált Adynál. Belényesi román barátjának, Buşitia Jánosnak, aki gyűjtőútjain segített, úgy adta kölcsön egyik Ady-kötetét, hogy egy levélben külön felhívta a figyelmét A MAGYAR JAKOBINUS DALA című versre, mely „*azt mondja, hogy a magyaroknak, románoknak és szlávoknak ebben az országban egyesülniük kell, mert mindannyian testvérek az elnyomatásban. Sohasem volt még költőnk, aki ilyet le mert volna írni*”. És ez megint Lukács György 1909-es látlelete mellett szól: Ady „*a mai Magyarország számára [...] a harci dal, a harsona, a lobogó, amely köré minden csoportosulhat, ha harc lesz valamikor; a jelszó, amelyet este a tábortüzeknél virrasztók váltanak*”. (Lukács György: ADY ENDRÉRŐL.) Talán Bartók is elmondhatta volna Ady művéről, amit Lukács az ÚJ VERSEKRŐL: benne „*hazataláltam*”. (Lukács György: ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON, 1989.)

Egy-egy Ady-kötet nemcsak a költő, hanem a zeneszerző életének is naplója lehetne, vágyak, programok és kedélyhullámzások naplója. De ezen túlmenően – Demény János szerint – „*Ady lírája Bartókot újabb zeneszerzői kibontakozásához segítette hozzá*” (Demény: RÉZKARCOK) – talán újra és újra. „*Amerikában egyik orvosa szerint »nagyon érdeklik« Ady Spinoza-kommentárjai.*” (Szabolcsi Bence: KODÁLYRÓL ÉS BARTÓKRÓL.) Ilyenek nincsenek. Valószínű, hogy az orvosnak Bartók Spinozáról és Adyról beszélhetett, közelebből talán az ő szellemi rokonságukról.

Ha Bartók életútjának egy-egy szakaszát egy-egy olvasmánnyal vagy inkább egy-egy nagy író műveivel kellene fémjelezni, akkor Nietzsche, Ady és Rousseau művei lennének a fémjelzők. Ezek mélyen hatottak Bartókra, és a hatások nyomozására ő maga – Bartók – hívott fel, amikor egy levelében így nyilatkozott: „*Mennyivel érdekesebb, ha tudjuk, milyen hatások alatt keletkezett egy-egy mű.*” Persze hatásokon nem valami egyszerű ráhatást kell érteni, ami mechanikusan folytatódik, hanem ihletforrást és együtt gondolkodást. A három életmű három kedélyállapotot fed le Bartók életében. Nietzsche a világ fölét emelt, de a fönt valójában lent volt: mély szakadék; Rousseau a remény és a kiútmutatás vigaszát nyújtotta; Ady kitartásra ösztönzött, és kimondatlanul is célt jelzett. Bartók az akart lenni a zenében, ami Ady a költészetben. Ady példázta azt, hogy lehet mást, újat, szebbet és jobbat alkotni. Mégis, Bartókot kimondatlanul is Rousseau vezette az élet útjain, ő vezette a természetbe, vele tűnődött el a természet megváltó erején és Isten létén. Őt követte, amikor vallást változtatott, igaz, míg Rousseau a református vallásról a katolikus vallásra tért át, Bartók – 1916-ban – a szavojai vikárius hitvallásához legközelebb álló vallásra, az unitáriusra, mert nem akarta, hogy gyermeke katolikus hittant tanuljon, mint hajdan ő tanulta azt. Jacobsen regényében viszont azt is olvashatta, hogy ha eltűnik a túlvilági büntetéshez és jutalomhoz fűződő képzetünk, a menny és a pokol képzelete, akkor „*megnő a lelkiismeret*”, és „*semmi más megbocsátás nem lesz lehetséges, csak jóval jóvátenni azt, amit a rosszal vétettünk*”. (J. P. Jacobsen: LYHNE NIELS. GRUBBE MÁRIA. Ford. Ritoók Emma. 1911.) Ez pedig – jóval jóvátenni a rosszat – az unitárius vallás egyik parancsa.

Lehet, hogy a Nietzsche–Rousseau–Ady hármasság erőltetett és leegyszerűsítő konstrukcióként is hathat. Némileg biztos az is, hogy még számos más fontos olvasmányél-

ménye volt – így például Móricz Zsigmond is egyik kedvenc írója volt a paraszti világ hiteles megjelenítése miatt. Konstrukciónk mégis eligazít. Magasra emelkedni és mélyre ásni – ez lett Bartók életprogramja. Még akkor is, amikor – mint 1912-ben – lemondott a komponálásról. Alá is húzta Ady cikkeinek gyűjteményében: „*úgy buktam el, hogy egy-két passzív szamaritánuson kívül még észre sem vette senki*”.²⁹ Ha új művet éppen nem alkotott is, de elment újra gyűjteni. Rendszeresen járta az országnak azokat a vidékeit, ahol a lehető legrégebb dallamformákra lehetett bukkanni. A néplélek mélységeit kereste, és a néplélek mélyítésén fáradozott, mert úgy érezte: az a néplélek, amelynek szánta műveit, nem fogadta be. Alá is húzta Adynál a keserű igazságot: „*Nem elég, ha vannak Apácai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsa követ is.*”³⁰

Bartók hazai gyűjtőútjai általában egészségének megrendülésével értek véget, de ez volt az ára, hogy kialakuljon művészetében a tudós spontaneitás, az, amit „*zseniális egyszerűség*”-nek nevezett. Ebben segítették olvasmányai is. Ezek lelki betegségét gyógyították, és lábön tartották – ha lelki betegségen azt a modernitással járó rossz közérzetet értjük, és azoknak a kudarcélményeknek a hatását, ami a falu világába vezetett. Valahogy úgy volt olvasmányaival, ahogy André Gide 1906-ban Nietzschétől idézte: „*A nagy ember nemcsak saját szellemével rendelkezik, hanem valamennyi barátja szellemével.*” (André Gide: PRÉTEXTES. Paris, 1926.) És ezek a szellemek is vezették a folklórhoz, illetve oda, hogy a folklórélményt fel tudja dolgozni. Az igazi barátok azonban azok a parasztok lettek, akik énekeltek. Mindig valami újat, ihletadót kaptak tőlük, még akkor is, amikor már régi feljegyzéseit másolta, és a fonográflemezeket kottázta le. A múltban élt a jövőnek.

Állítólag a XXI. században jön el Bartók ideje. Reméljük, prózájának szépségét is felfedezzük, és etikájának értékét is megőrizzük. Ezt az etikát, ha nem is Lukács György inspirálta, de a LÉLEK ÉS A FORMÁK-ban igényét jelezve, sejtelmesen, szépen ragadott meg valamit Bartók életének és művének egységéből, amikor a sajátját kereste: „*Az etika érvénye és ereje független attól, követik-e. Ezért tudja csak az etikává tisztult forma – anélkül, hogy vak és szegény lenne általa – minden problematikuság létezését elfelejteni és örökre száműzni országából*” – mint a CANTATA PROFANA erdejében, amely a szabadság országa. A szabadság Lukácsnál kiszakadás, szecesszió. A problematikuságot száműző szép szavak mögül azonban Rousseau nevet ránk, amikor azt hangoztatja, hogy ha a természet „*arra szánt minket, hogy egészségesek legyünk, merem állítani, hogy a reflexív állapot természet ellen való, és az ember, aki gondolkodik, romlott állat*”.³¹ A könyvet, amelyből idéztünk, Bartók olvasta. A következő mondat egy részét aláhúzta, és a lapszélen felkiáltójelet tett: „*A vallás azt parancsolja, hogy higgyük azt, hogy maga Isten emelte ki az embereket a természeti állapotból rögtön a teremtés után, és az emberek azért nem egyenlők, mert Ő akarta, hogy így legyenek*, de a vallás nem tiltja meg, hogy csupán az ember és a környezetében élő lények természetéből feltevéseket állítsunk fel arra vonatkozóan, hogy milyen lehetett volna az emberi nem, ha önmagára hagyták volna.”³² Bartók mélyen értette Rousseau-t. Azt a Rousseau-t, aki maga sem tagadta, lehet, soha nem létezett ideális természetes állapot, és csak azért tételezzük, hogy jelen állapotunkat jobban megértjük: „*Minden jó, ami a dolgok teremtőjének kezéből kikerül, és minden megromlik az ember kezei között. Az ember arra kényszerít egy darab földet, hogy egy másik darab föld termését táplálja; arra kényszerít egy fát, hogy egy másik fa termését hordozza; összekeveri és összezavarja az éghajlatokat, az elemeket, az évszakokat; megcsonkítja a kutyáját, a lovat, a rabszolgáját; min-*

dent felforgat; mindent eltörzít; szereti, ami torz; semmit sem akar úgy elfogadni, ahogy a természet teremtette, az embert sem, ezt be kell idomítani számára, mint a lovat, divatosra kell nyesni, mint a kertfi fát.”³³ Ez ellen a XXI. századi Rousseau-vízió ellen is szüksége van a világnak Bartókra.

Jegyzetek

1. A jelen dolgozat a CANTATA PROFANÁ-ról szóló készülő könyv egyik előtanulmánya. – Ahol külön nem jelölöm, az alább hivatkozott levezetések magyar és német nyelvű kiadványaiból (BBCs = BARTÓK BÉLA CSALÁDI LEVELEI. Szerk. Ifj. Bartók Béla, Gomboczné Konkoly Adrienne. 1981; BBL = BARTÓK BÉLA LEVELEI. Szerk. Demény János. 1976; BÉLA BARTÓKS BRIEFE AN STEFI GEYER, 1907–1908. Basel, 1979), a zeneszerző írásainak gyűjteményes kötetéből (BBÖ = Bartók Béla: ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI, I. Szerk. Szöllősy András. 1966; BBV = Bartók Béla: VÁLOGATOTT ÍRÁSAI. Szerk. Szöllősy András. 1956), valamint Denijs Dille Bartók-tanulmánykötetéből (BÉLA BARTÓK. REGARD SUR LE PASSÉ. Namur, 1990) származnak. Ezen az úton fejezem ki köszönetemet a Bartók Archívum munkatársainak a szíves és szakzerű segítségért.
2. Bartók Archívum (a továbbiakban: BA): Jean-Jacques Rousseau: ÉMILE OU DE L'ÉDUCATION, II. Paris, Librairie de la Bibliothèque Nationale. 63. A lapon olvasható kottarészlet: do, szo, felső do fermatával: egyvonalas C, két negyed, egyvonalas G két negyed, ütemvonal, négynegyedes kétvonalas C fermatával. Büky Virág szíves közlése.
3. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 86. Bartók kérdőjeléhez később első felesége, Ziegler Márta odáírta: „Hát hogyan lehetett itt kérdőjelet tenni!?!?”
4. BA: Friedrich Nietzsche: MENSCHLICHES, ALLZUMENSCHLICHES. Leipzig, 1895.
5. BA, J.-J. Rousseau: JULIE OU LA NOUVELLE HÉLOÏSE. Paris, Librairie Garnier Frères (é. n.). 519. Az idézet utolsó két mondata átnyúlik a következő oldalra, ezt már nem keretezte be Bartók.
6. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 161.
7. BA, GOETHE'S WERKE, VII. Leipzig, Reclam. 39.
8. BA, J.-J. Rousseau: LES CONFESSIONS. Paris, Garnier (é. n.). 1.
9. Uo. 485.
10. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 91.
11. BA, Rousseau: LES CONFESSIONS, 46.: „J'en ai tiré cette grande maxime de morale, la seule peut-être d'usage dans la pratique, d'éviter les situations qui mettent nos devoirs en opposition avec nos intérêts, et qui nous montrent notre bien dans le mal d'autrui, sûr que, dans de telles situations, quelque sincère amour de la vertu qu'on y porte, on faiblit tôt ou tard sans s'en apercevoir; et l'on devient injuste et méchant dans le fait, sans avoir cessé d'être juste et bon dans l'âme.”
12. Uo. 194.
13. Uo. 458.
14. BA, Rousseau: JULIE, 311.
15. Uo. 53.
16. Uo. 482.
17. Uo. 246. (II. rész 27. levél.)
18. Uo. 474.
19. Uo. 521.
20. BA, Rousseau: ÉMILE, II. 19.
21. Uo. 20.
22. Uo. 130.
23. BA, Ady Endre: VÉR ÉS ARANY. Bp., 1908. 49.
24. Uo. 93.
25. BA, Ady Endre: AZ ILLÉS SZEKERÉN. Bp., 1909. 37.
26. Uo. 40.
27. Lukács György: ADY ENDRÉRŐL. Bp., 1977. 14.: „Ady Endre minden és mindennek az ellenkezője.”
28. Kenyeres Zoltán: ADY ENDRE. Bp., 1998. 95.: Horváth János és Sík Sándor véleményét idézi. Korábban Ignótus idevágó nézetét idéztem fel.
29. BA, Ady Endre: VALLOMÁSOK ÉS TANULMÁNYOK. Bp., 1911. 40.
30. Uo. 14.
31. J.-J. Rousseau: DU CONTRAT SOCIAL; PRINCIPES DU DROIT POLITIQUE. Paris, Garnier (é. n.). 45.
32. BA, J.-J. Rousseau: DISCOURS SUR L'ORIGINE ET LES FONDEMENTS DE L'INÉGALITÉ PARMIS LES HOMMES. CONTRAT SOCIAL ETC. ETC. Francfort a/M, H. (é. n.), Bechhold. 22.
33. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 7. Bartók az első fejezetnek ezt a mondatát nem jelölte.